

Pedagogická
fakulta
Faculty
of Education

Jihočeská univerzita
v Českých Budějovicích
University of South Bohemia
in České Budějovice

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta
Katedra pedagogiky a psychologie

Bakalářská práce

Obraz problematiky sociální patologie v díle E. Durkheima a jeho nové souvislosti

Vypracoval: Martin Valicsek
Vedoucí práce: Mgr. Miroslav Procházka, Ph.D.

České Budějovice 2013

**JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA**

A

**VYSOKÁ ŠKOLA EKONOMICKÁ V PRAZE
FAKULTA MANAGEMENTU V JINDŘICHOVĚ HRADCI**

Obraz sociální patologie v díle E. Durkheima a jeho nové souvislosti

Bakalářská práce

Autor: Martin Valicsek

Studijní obor: Sociální pedagogika

Studijní program: Specializace v pedagogice

Forma studia: kombinovaná

Vedoucí práce: Mgr. Miroslav Procházka, Ph.D.

Datum odevzdání:

Prohlašuji, že jsem svou bakalářskou práci „Obraz problematiky sociální patologie v díle E. Durkheima a jeho nové souvislosti“ vypracoval samostatně pod odborným vedením Mgr. Miroslava Procházky Ph.D., pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

4. 11. 2013

Martin Valicsek

Abstrakt:

Cílem tohoto textu je seznámit čtenáře s problematikou sociálně patologických jevů a s teoretickými přístupy k výzkumu daných jevů. Toto je náplní především teoretické části textu. V rámci praktické části se pak autor pokouší na problém sociální patologie nahlédnout poněkud méně typickou optikou. Odkrývá možné spojitosti mezi sociálně patologickými projevy a současnými podobami práce. Émile Durkheim, resp. dílo, v němž se danou problematikou svého času zabýval, autorovi textu posloužilo jako pomyslný bod, do něhož jednak ústí úvodní kapitoly praktické části, a který je zároveň jakýmsi odrazovým můstkem pro následný chronologický posun vstříc přítomnosti a charakteristikám práce, které jsou typické pro její současnou organizovanou podobu. Snahou autora je též poukázat na stále aktuální Durkheimovy úvahy o vztahu mezi některými formami práce a sociálně patologickými jevy. Autor v textu klade značný důraz na historicko-ekonomický kontext proměn práce a snaží se též zachytit podstatné znaky způsobů uvažování, které bylo typické pro období, v němž E. Durkheim tvořil. Značná část prostoru v textu je věnována současnému neoliberalismu či fenoménům spojeným s postmodernou, jejich vztahu a přístupu k sociálně patologickým jevům.

Klíčová slova: Sociální normy, sociální deviace, sociální patologie, smysl života, práce, pokrok, kapitalismus, sociální stát, neoliberalismus, postmoderna.

Abstrakt:

The aim of this paper is to acquaint the reader with the problems of socially pathological phenomena and theoretical approaches to the study of the phenomena. This is mainly theoretical content of the text. In the practical part, the author attempts to challenge social pathology to look somewhat less typical optics. Reveals a possible link between socio-pathological manifestations and forms of contemporary work . Émile Durkheim, respectively work in which the issues of their time engaged , the writer served as an imaginary point that both the mouth of the introductory chapter the practical part, which is also a kind of springboard for subsequent chronological shift toward the presence and characteristics of work that are typical of the current organized form . The aim of the author is also to point out the still current Durkheim reflection on the relationship between certain types of work and socio-pathological phenomena . The author of the text places significant emphasis on the historical and economic context of the transformation of work and trying to also capture the essential features of the thinking was typical of the period in which E. Durkheim formed. Much of the space is devoted to contemporary neoliberalism or phenomena associated with postmodernism, their relationship and access to socio- pathological phenomena.

Keywords: Social norms, social deviance, social pathology, meaning of life, work, progress, capitalism, the welfare state, neo-liberalism, postmodernism.

Poděkování:

Chtěl bych tímto poděkovat Mgr. Miroslavu Procházkovi, Ph.D. za cenné rady a podporu, kterou mi vřele poskytoval v průběhu celého studia. Velký dík patří také rodičům a sourozencům za jejich lásku a neskonalou trpělivost.

Obsah

Úvod.....	8
Teoretická část	11
1 Historický nástin problematiky sociální patologie	11
2 Problematika sociálních norem a termíny s nimi související	15
3 Teoretické přístupy a východiska teorií sociální deviace	20
Praktická část	40
1 Úvodní zamyšlení	40
2 Filosofie - smysl života, společnost a pokrok.....	45
2.1 Zrod společnosti - „Velké příběhy modernity“	46
3 Emilé Durkheim - rostoucí dělba práce jako výraz sociální evoluce a moderní ekonomika.....	50
3.1 Dělba práce a nerovnost mezi jedinci	50
pozn.: Finální typ lidských práv a rozpory v jádru liberální demokracie	51
3.2 Sociální evoluce	53
Pozn.:	55
3.3 Dvě roviny vývoje v rámci lidského sociálna?.....	55
3.4 Hypertrofie „nové ekonomiky“ a její dopady na práci obecně.....	56
Pozn. Nerovnost mezi jedinci a zastřená vize pokroku	58
4 Ekonomika a její dopady na oblast organizované práce.....	60
4.1 Společenské posuny	63
4.1.1 Směrem na východ.....	65
4.1.2 Směrem na západ	66
4.1.3 Postbipolární svět.....	70
5 Postmoderna, neoliberalismus a sociální patologie	72
5.1 Postmoderna.....	72
5.1.1 Postmoderna obecně	73
5.1.2 Postmoderna jakožto nebývalá situace	75
5.1.3 Postmoderna jako psycho-sociální posun	77
5.1.4 (Post)moderní člověk, Jung a psychologizace Durheimova odkazu ?... ..	79
5.1.5 Fúze liberalismu a postmoderny jakožto potencialita sociálně patologických jevů	82
5.1.6 Přístup k sociálně patologickým jevům v rámci postmoderny a neoliberalismu.....	85
6 Sociální patologie jako konsekvence ekonomizace všech aspektů života.....	90
6.1 Šedá ekonomika a korupce	90
6.2 Patologické úniky před realitou	93
6.3 Sociální nepokoje, kriminalita aj.	95
6.4 Rasismus a xenofobie	96
7 Závěr	99

Úvod

Postmoderní současnost má v literatuře mnoho různých přívlasků. Skutečnost této různosti a nejednoznačnosti odkazuje dost možná i k jakémusi tápání ohledně samotných přístupů, jakým způsobem se v rámci společenských věd (kupř. sociologie) posunout dál. Dle mého názoru je tato různost v určitém směru též poukazem toho, že se sociologie v průběhu své existence chtě nechtě oddalovala od skutečné reality – od „obyčejného“ života jedinců.

Teoriím velkého dosahu dala postmoderna vale. „Velké příběhy“¹ jsou dnes spíše důvodem obav a společně s nimi se v pomyslném „lexikonu“ postmoderny stává nejasným i veskrze základní abstraktum, někdejší „palivo“ modernity, pojem „pokrok“. Pokrok začíná mít přinejmenším od sedmdesátých let poněkud mlhavou konotaci. V průběhu času se zažilo mluvit o pokroku v mnoha významech². Všechny jeho podoby však měly v době modernity, alespoň dle dobového žargonu, přispívat ku prospěchu společnosti jako celku. Nad jednotlivými významy tak dlel jeho význam absolutní. Právě tento význam je dnes zastřen a zpochybněn. Je ve skutečnosti postupně odtrháván od čistě lidské roviny.

Také dějinám se již nepřičítá žádný smysl. Zdá se, že jej definitivně ztrácí³ (jejich výklad byl v úzkém vztahu k pojmu pokrok) a já jsem přesvědčen, že společně s ním se mohl ztratit smysl života mnohých, kteří jednoduše v průběhu času „konvertovali“ na tuto „sekularizovanou víru“ a nyní tápou ve tmě nejasnosti a především všudypřítomné nejistoty. Samotný objekt této „víry“, tedy tzv. „pokrok“, byl vycizelován a „restituován ze své společné společenské podstaty“ pod výhradní správu ekonomicko-technologické sféry. Oblast lidské praxe pak vůbec nebere zřetel, zda její vývoj směřuje ku prospěchu celku, přičemž oprávněné poukazy na daný fakt získávají nálepku levicových demagogií. Osobně se domnívám, že právě zmiňované skutečnosti jsou jedním z velmi podstatných důvodů pocitu vykořenění a přeneseně též důvodem určitých sociálně patologických jevů.

¹ V tomto směru zmiňme Z. Baumana, který o postmoderně velmi působivě psal.

² Pokrok ve vědě, technologický pokrok atd.

³ Není to konec dějin, jak postuluje Fukuyama, ale jednoduše „prozatímní“ ztráta jejich smyslu a tento smysl bude nutno po postmoderním mezidobí zase nalézt. Tento názor - tuším - není nijak v rozporu s názorem filosofa Václava Bělohradského aj.

Na tomto místě bych se chtěl ve výše naznačovaném duchu zmínit především o jednom aspektu, který považuji za důležitý. Budu však nucen začít poněkud zešíroka.

Karl Polanyi ve své knize *Velká transformace* dokazoval, že v letech 1815 – 1845 došlo k jakési generalizaci trhu. Ta učinila jak z půdy, tak ze samotných jedinců komoditu. Člověk se stal závislým na tržních principech. Podstatná část populace pak „profitovala“ především na prodeji své námezdní práce. Během několika generací a překotného průběhu industrializace se tento „prodej“ vlastní pracovní síly stal u určité sorty jedinců naprosto automatickým. Závislost na tržních principech se prohloubila a přestala být de facto vnímána, neboť byla již jednoduše běžnou a navykou praxí⁴. Masivní nárůst městské populace v začátcích moderny nepředstavoval v dobách pokračující industrializace a hospodářského růstu výhledově neřešitelný problém. Masy jedinců byly do budoucna jednoduše nutné, byť byly třeba jen dočasně nezaměstnané. Vytvírající se průmysl vyžadoval „armádu námezdních“ a se začleněním každého jedince se vesměs počítalo. Společenský vývoj poté v průběhu mnohdy skutečně nelehkých let a událostí „přinesl“⁵ takzvaná „sociální práva“, která zahrnovala též nárok na práci, případně jakousi kompenzaci v okamžiku, že ji jedinec ztratil. Úspěšně se tak dal překlenout čas nutný pro nalezení práce nové, aniž by se člověk dostal do existenčních potíží, na jejichž základě by musel přijmout jakoukoliv – i nevýhodnou práci⁶. Tyto aspekty přinášely určitou jistotu, „nezávislost“, kterou tato sorta obyvatelstva mohla naprosto jednoduše vnitřně ztotožnit s pokrokem. Právě tato náplň onoho výrazu mohla být pro dané jedince významem tohoto slova.

Svým výše načrtnutým zběžným výkladem jsem se chtěl dostat především k tomuto závěru: Naznačená změna či zastření fakticky symbolického výrazu „pokrok“, jednoduše může pro mnohé vědomě či nevědomě v reálné rovině znamenat prostou a velmi prozaickou skutečnost - ztrátu jistoty práce. Chci tím říci, že není nemyslitelné, aby pro určitou část populace byl pojem pokrok vnímán jako synonymum jistoty práce.

⁴ Práce přináší uspokojení mnohých jiných potřeb. Její organizovaná podoba v určitém směru saturuje kupříkladu potřebu afiliace.

⁵ Slovo „přinesl“ je eufemismus. Ve skutečnosti tato práva stála mnoho životů a utrpení, než byla dané sortě jedinců přiznána.

⁶ Více kupř. (Keller, 2009).

Vzniklá současná nejistota je pak jednoznačně maximálně stresujícím faktorem, zvláště v případech, kdy jsou na ni tito jedinci existenčně závislí. Tento stav představuje ztrátu jistoty jako takové. Je navíc umocněna zeštlhlujícími se sociálními výdaji ze strany státu. Jsem přesvědčen, že nezaměstnanost, její hrozba, případně změny ve struktuře práce, na něž poukazoval svého času Durkheim, a jejíž charakter se změnil natolik, že dnes pro mnohé představuje neuplatnitelnost, zcela jistě přináší mnohé z dnešních patologických jevů.

Zatímco v první části textu provedu deskripci jednotlivých přístupů k problematice sociální patologie/deviace a pokusím se o jejich systematický výklad či přehled příčin, v jeho druhé části bych se chtěl pokusit o rozbor současných změn podob práce a aspektů s prací spojenými. Poukážu též na konkrétní patologické jevy, které dle mého názoru mohou ze současných změn podob struktury a organizace práce do jisté míry vyplývat (kupř. problematika drog, rasismus či xenofobie).

V oblasti, jíž hodlám podrobit zkoumavému pohledu, zastávají od určitého momentu dějin velmi důležitou roli (ne-li již naprosto zásadní) faktory spojené s ekonomikou. Zdá se být pouze „přirozeným“, že ani dnes tomu není a snad už ani nemůže být jinak. Význam ekonomiky totiž očividně neustále roste. To je také důvodem značného prostoru, který v textu hodlám věnovat aspektům spojeným s ekonomikou (především dnešnímu neoliberalismu). Značný prostor budu věnovat též současnému komplexu postmoderny.

Má práce bude charakteristická zvláštním důrazem na sociologa E. Durkheima, respektive důrazem na klasikovo dílo *Společenská dělba práce*. Vedle reflexe tohoto Durkheimova díla poukážu na skutečnost, že je zmíněná studie (nejen) ve vztahu k tématu sociální patologie i dnes zřídlem velmi aktuálních myšlenek. Při výčtu současných změn podob práce se pokusím na dílo určitým způsobem navázat. Můj přístup k problému pak bude jaksi implicitně vycházet z výše naznačeného předpokladu (dočasně) ztraceného či „zastřehého pokroku“. V textu se budu snažit také poukázat, jakým způsobem je toto Durkheimovo dílo přirozeně obtěžkáno dobovým paradigmatem. V letném nástinu kontextu a kontur tohoto paradigmatu užiji jako pramen především Polanyiho dílo *Velká transformace*.

Teoretická část

1 Historický nástin problematiky sociální patologie

Pro zvláště závažné, nezdravé a obecně nežádoucí jevy (jevy společensky nebezpečné), disponovala klasická sociologie termínem „sociální patologie“. Jeho autor sociolog Herbert Spencer záměrně vzbuzoval asociace mezi biologickým organismem a společností, respektive poukazoval – což bylo v té době v určitých kruzích vcelku běžné pojetí sociologických fenoménů - na paralelu mezi strukturální dysfunkcí biologického organismu a nežádoucími společenskými jevy jako strukturálními dysfunkcemi společnosti jako takové (Muhlpacher, 2008, s. 7). Spencer ovlivnil mnohé sociology i jejich přístup k tomuto tématu⁷. Tento biologismus byl jednak naprosto v souladu s duchem dobové potřeby vystavět novou vědu na exaktních základech a současně tato snaha o přesné a účinné vymezení problémů zároveň jakoby i implikovala řešení těchto dříve netypických společenských fenoménů⁸.

Jan Keller v některých svých publikacích pregnantně poukazuje na skutečnosti, jež modernita přinesla. Tyto skutečnosti pak jakoby „mezi meziřádky“ mimo jiné souvisí právě s nežádoucími sociálními jevy. Keller vykresluje sociologii jakožto vědu, která svým vznikem reaguje právě na nově ustanovenou potřebu řešit tato v jiných dobách nebývalá úskalí. Zhroucení kontrolních mechanismů, které takzvanou „tradiční společnost“ dokázaly po staletí udržovat ve vcelku rigidní nehybnosti, bylo nyní zapotřebí nahradit mechanismy jinými. Tyto mechanismy soudržnosti, jež se sociologie snažila nejprve ustanovit⁹, jasně určit a ohraničit¹⁰, aby bylo nadále velmi dynamické společenské posuny pokud možno předpovědět, ovlivnit či přímo řídit, a které se později – už z pozitivismu pomalu „střízlivějící“ sociologie - mnohem spíše snažila alespoň popisovat, měly zároveň vykazovat výraznou elasticitu. Tato elasticita pak měla umožňovat onen neustálý posun, který moderní - průmyslová společnost - ze své podstaty vyžadovala (Keller, 2005, s. 9-11).

⁷ Především sociology z USA.

⁸ Jeho extrémní variantou, reagující na dobový strach z lidské degenerace ústící až ve snahu „vypomáhat evoluci“, byl sociální darwinismus a eugenika.

⁹ A Comte.

¹⁰ Kupříkladu G. Simmel.

Úkol to byl však v extrémně složitém sociálním prostředí z dnešního pohledu nadlidský. Rychle se měnící společnost byla sama o sobě velmi náchylná k dysfunkcím, přičemž tyto dysfunkce byly s to tento „projekt modernity“ narušit. Mnohé z takovýchto společenských problémů dokumentovali známí realističtí autoři té doby ve svých románech (Balzac, Zola i mnozí jiní autoři konce 19. století, kupř. Kafka, Musil, Proust, Gorkij...). Těmito autory popisované fenomény (jejich domnělé příčiny), se klasici, respektive později sociálně patologický „proud“, snažili rozpracovávat de facto již velmi záhy po vzniku sociologie (kupř. již zmiňovaný H. Spencer, E. Durkheim svou teorií anomie, či američtí sociologové E. A. Ross nebo A. Small).

Jak bylo výše naznačeno, v rámci sociologie se vyčlenilo samostatné studium sociálních patologií. Bylo velmi ovlivněno Spencerovými tezemi a evolucionismem. Biologismus sociálně patologického „proudu“ však vykazoval mnohé metodické nedostatky a terminologie získávala poněkud emotivní podtón (Munková, 2001, s. 18-20). Proto byl později samotný termín „sociální patologie“ spíše nahrazován pojmem „sociální deviace“.

Je pouze přirozené, že se pohled na tuto tematiku v průběhu času měnil. Změna paradigmat probíhala samozřejmě nejen v sociologii - ta téma sociálních deviací rozpracovávala nejzevrubněji - ale statické nezůstaly ani jiné obory, které svými poznatky také pomohly problematiku sociální patologie/deviace obohatit (kupř. psychologie či zprvu zpravidla biologizující kriminologie...). Takto se téma sociální patologie/ sociální deviace, posouvalo – především v sociologii - směrem od pozitivistického, normativního a objektivistického pohledu, přes řekněme stejně absolutistický moralizující biologismus, až k dnešnímu pohledu poněkud relativistickému, jenž je samozřejmě též jakousi fúzí „toho podstatného“, co historie zkoumání tématu přinesla¹¹, avšak již bez univerzalistického pohledu na původ a existenci sociálních norem.

¹¹ Zde podotkněme, že se jedná samozřejmě o přílišná zjednodušení. Sami jej chápeme pouze jako účelné pro náš úvodní velmi zhuštěný nástinu kontextu k danému tématu.

Poněkud jiné prizma pohledu zohledňuje Petrušek, když poukazuje, že problematika teorií sociálních deviací se poněkud „*obrací od osob, které porušily pravidla, k osobám, které tato pravidla tvoří a manipulují jimi, eventuelně od devianta a deviantního aktu k veřejnosti, která akt jako deviantní posuzuje*“ (Petrušek, 1994, s. 17-18, in Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny).

Co se týče přímo kontextuálně historického hlediska - hlediska obecnějšího komplexně společenského – nastiňme si jej níže již v opravdové zkratce. Byla to především již zmiňovaná překotně postupující industrializace jako motor technologického vývoje společnosti, jedinci i skupiny, kteří přirozeně refleктоvali a využívali poznatky vědy (převratné objevy, kupř. kvantové fyziky atd.), dále účinně neřešená doutnající společenská pnutí, jež „přesměrována“¹² dynamizovala pohyb vstříc světovým válkám. Konkrétně nový kolonialismus mocných, níže pak pocit jakéhosi zvenčí uměle udržovaného roztržitého potenciálu, jež byl záhy po rozletu v zem opět zašlapán (Haffner, 1995), aby po vyúčtování drastických nákladů a „převedení“ burzovních ztrát amerických finančních magnátů „na stranu účtu“ běžné populace v celé Evropě¹³ (Lundberg, 1950), byl tento latentní nacionalismus bezmocných¹⁴ a pokořených znovu probuzen. Zmíněný nacionalismus byl navíc „obohacen“ rádoby vědeckým rasismem či sociálním darwinismem¹⁵ a záhy přinesl hrůzy koncentračních táborů a vedle toho samozřejmě též urychlil využití nových objevů¹⁶ při vývoji zbrojního arsenálu. Taktéž ideologická pozadí, tzn. liberalismus/kapitalismus a socialismus/komunismus, jakožto dva výplody (dvě strany) téže osvícensko-racionalistické mince (Keller, 1992), jež přinesly následné bipolární rozdělení světa, které se jen těžko při svých zbrojních arzenálech dalo označit za existenčně bezpečné, napomohla přivodit obrovskou skepsi již předem demonstrativně zavrhuující byť i letmou konturu dozvuku „velkých příběhů modernity“ (Bauman, 2006).

¹² Mechanismem symbolického vymezení: My – Oni.

¹³ Zde máme na mysli samozřejmě finanční krizi třicátých let.

¹⁴ Který měl ovšem svůj předobraz již o mnoho let dříve ve světě „společenské vědy“, případně jejich interpretů, a to ať už plynul z paradigmatu „biblické antropologie“, z pozdějšího okouzlení orientem, ze strachu před „ve vzduchu visící“ společenskou změnou, respektive z ospravedlnování řádu stávajícího či z rozluštění sanskrutu

(k tomuto viz Budil, 2002).

¹⁵ Gobineau, Chamberlain aj.

¹⁶ Celkově se objevilo nezdravé propojení sfér vědy a politiky.

Výše jen ve zkratce naznačená obrovská komplexita společenských procesů či jevů je však jen jedním z mnoha dalších faktorů¹⁷ ovlivňující uvažování, jež samozřejmě mají tu čest ovlivňovat přístup k bádání současných společenských věd.

¹⁷ Zde poukážme kupříkladu na fenomény spojené s takzvanou globalizací aj.

2 Problematika sociálních norem a termíny s nimi související

Každá, z různých pohledů vnitřně alespoň relativně funkční, společnost je charakteristická mimo jiné společným sdílením více či méně kontextuálně podmíněným souborem pravidel, hodnot, konvencí či jinak: souborem sociálních norem. Všechny oblasti lidského života jsou tak normami „protkány“, protože rámec jakékoliv strukturální úrovně společnosti je tvořen (buť třeba jenom pomyslným) normativním řádem. Společenské vědy, a zvláště pak ty, které se zabývají sociální deviací (kterou je nutno chápat jako termín emotivně a hodnotově neutrální, tzn. jako jakoukoliv odchylku od sociální normy), se podrobnému studiu normativních řádů zkoumaných sociálních útvarů nemohou vyhnout (Petrusek, tamtéž). Při takovémto zkoumavém pohledu lze pak účelně rozlišovat *rozličné formy norem*, a to právě podle toho, na kterou oblast se vztahují – kupř. *statistické, sociokulturní, skupinové, mediální, ideální, vývojové, funkční či naprosto individuální, tzn. subjektivní normy* (Vágnerová, 2008, s. 21-27).

Všeobecný charakter norem závisí nejspíše na stupni celkového vývoje společnosti a s trochou abstrakce také na něčem, co Durkheim svého času definoval jako *společné vědomí*. Mnohé se v průběhu času mění se zmiňovaným vývojem (vědním, technologickým, morálním a v neposlední řadě také společensko-právním). Ty normy, jimž se říká právní, a jsou pro danou společnost naprosto zásadní¹⁸, čímž také bezpodmínečně závazné, se z části mění kupříkladu i v různých společenských zvratech. Výše popisované skutečnosti mimo jiné naznačují, že jedince, kteří takovéto společnosti tvoří, lze z pohledu společenských věd¹⁹ alespoň teoreticky dělit dle jejich vztahu a přístupu k sociálním normám do určitých skupin. Na tomto místě tak učiníme, a to především s ohledem k nutnosti vymezit některé z termínů (především sociologických teorií) vztahujících se k sociální deviaci.

Ve společnosti existuje většina těch, kteří normy víceméně akceptují – jsou to tzv. *konformní* jedinci. Zde podotkneme, že normy nikdo nedodrhuje naprosto totožným způsobem. Je to dáno známou skutečností individuální specifičnosti každého jedince.

¹⁸ Mají zásadní dopad minimálně na členy této společnosti.

¹⁹ Ty vesměs nejsou v existenčním rozporu s organizačními strukturami dané společnosti – státu, což je zároveň předpokladem toho, co v jejich rámci bude považováno za normální.

Každá ze společností tak má na základě svého vývoje určitým způsobem nastavený v čase variabilní *toleranční limit*. Toleranční limit je mezním vyjádřením toho, jaké chování bude tato konformní většina ještě chápat v daných kontextech jako normální (Petrusek, tamtéž).

Dále lze rozlišit jedince různým způsobem nonkonformní – tedy již deviantní (vzhledem k tomu, že je na tomto místě *deviace* chápána jako prostá odchylka od normy), kteří z pohledu konformní většiny (v rámci její zažité optiky nazírání na „normálnost“) v různých ohledech²⁰ nějak selhávají, popřípadě vzhledově či materiálně vybočují, avšak také mohou být kupříkladu jednoduše intelektově silně nad jejím průměrem. Námi naznačený problém je důvodem, proč teorie sociálních deviací zpravidla rozlišují deviaci na *deviaci pozitivní a negativní*. K tomuto je však také dlužno podotknout, že teorie sociálních deviací blíže zkoumají především závažné formy „negativní“ deviace. Právě tato *závažnost deviantního chování* je vedle dalších nezbytných kritérií, jako je *opakovatelnost jevu* v čase, *podobná etiologie* fenoménu a jeho *hromadnost* (výskyt u větších skupin populace) charakteristická pro takzvanou koncepci *objektivní deviace*, která též zároveň vyjadřuje jakýsi stupeň nutnosti se daným jevem zabývat.

Dělení jedinců na jedince konformní a nějakým způsobem deviantní je tedy dělením naprosto elementárním. Různými pohledy lze samozřejmě teoreticky rozlišovat též jedince či skupiny již „objektivně deviantní“, a to právě kupříkladu z hlediska etiologie deviantního chování. Snaží se tak činit jednotlivé teorie sociálních deviací.

Můžeme kupříkladu usuzovat, že určití deviantní jedinci nesplňují společenská očekávání, a to co se týče standardů zajišťujících nějaký přijatelný společenský status (kupř. díky zjevnému výchozímu znevýhodnění, které jim vertikální posun prakticky znemožňuje). Zmiňovaní jedinci se pak třeba již přímo záměrným obcházením a porušováním některých sociálních norem snaží přijít k prostředkům, které jim vyšší status v dané společnosti zajistí. Stává se tak mnohdy v situacích, kdy se takováto řešení přímo nabízí. Takoví jedinci si sociální normy vesměs vlastním způsobem modifikují, přestože neusilují o jejich celkovou či dílčí změnu a v jiných případech je uznávají. V tomto případě mluvíme v souladu s teorií R. K. Mertona o tzv. *aberantních* jedincích.

²⁰ Důvodem bývá mnohdy jednoduše stereotypní uvažování a předsudky oné zmiňované většiny.

Další příklad bude prostým popisem deviantního jevu bez jakékoliv ambice „zkoumat“ jeho etiologii.

Budou jím jedinci či jejich skupiny, které už přímo a záměrně sociální normy porušují. Z rozličných důvodů neakceptují normy konformní většiny, jsou vůči ní nějak kupříkladu neformálně vymezeni a jejich praxe je zpravidla nějakým způsobem v dané společnosti²¹ protiprávní. Naznačení „rebelující“ jedinci si vytváří svou *deviantní subkulturu* a strukturu naprosto odlišných sociálních norem v rámci již existujících společenských struktur konformní společnosti. Lze vedle toho samozřejmě, především v souladu se sociologickými klasiky, usuzovat, že právě různá stádia vývoje společnosti, různé zlomové body či přechody, jsou či byly zvláště charakteristické výskytem sociálně deviantních/patologických jevů, neboť kupříkladu nerovnoměrnost vývoje jejich kulturní roviny a roviny technologické či ekonomické, může v daný moment poukazovat na strnulost nebo přímo na anachronismus stávajícího normativního řádu.

Byl to E. Durkheim, kdo první poukázal (v rámci svých studií mechanismů rozvoje a úskalí moderních společností) na situace, kdy jejich prudký rozvoj – týkající se především dlouhodobě pouze jediné ze společenských rovin - nahrává procesům a situacím, v nichž přestávají dosavadní pravidla a sociální normy platit. Tento stav nazval *anomií*.

Námi jen letmo načrtnuté rozdělení není samozřejmě ani zdaleka vyčerpávající a tím spíše je nutno jej chápat jako názorné. Uvádíme jej zde spíše proto, aby bylo zjevné, že míra a charakter odchylek od normy může být různý, stejně jako se liší samotné přístupy k tematice sociálních deviací.

Naznačovali jsme, že méně závažné odchylky svobodné a dynamické společnosti spíše tolerují. Bývá tomu tak přinejmenším v tzv. „otevřených společnostech“²², přičemž zpravidla platí, že čím uzavřenější společnost, tím menší tolerance k odchylkám. Abychom se však dostali k samé problematičnosti tématu sociálních norem, budeme nyní nuceni změnit perspektivu náhledu.

²¹ Užili jsme „v dané společnosti“ proto, neboť se může jednat jednoduše o disent vymezující se vůči tyranskému režimu.

²² Termín „Otevřená společnost...“ použil v názvu své práce filosof K. R. Popper.

Doposud jsme se totiž pohybovali v rovině, která jako taková existenci sociálních norem neproblematizuje, respektive neproblematizuje jejich původ. Tato rovina náhledu původ norem jaksi „přirozeně“ opomíjí.

Právě takto „přirozeně“ ji opomíjely jakékoliv tradiční teorie sociálních deviací, které na problematiku norem nahlíží optikou jakéhosi absolutismu. Sociální normy tu zkrátka jednoduše nějak byly a jsou, přičemž je naprosto přirozené a nanejvýš rozumné (vůči společnosti jako celku, pro budoucnost této společnosti, její pokrok a mnohým dalším opodstatněním) se jich držet. V tomto by pak měl panovat konsensus. Avšak normalita je pojem velmi problematický, neboť vykazuje značný aspekt relativity. Notnou dávku relativity tak zároveň vykazují i termíny s normalitou / abnormalitou, respektive jejich hodnocením, spojené.

Paralelně k prolínání různých normativních rovin - morální, právní, religiozní a celkově sociokulturní - se zde vyskytují i jiná úskalí. Takto se vedle potíží s tím, jak a podle čeho posuzovat, co je, anebo již není „normální“, postupem času začaly společenské vědy více zabývat samotným původem norem (především ve stínu probíhajících společenských posunů). Byla tak nyní více zohledňována otázka, kdo vůbec normy stanovuje, na základě čeho, v čí prospěch/neprospěch atd.²³ Je to právě tento aspekt relativity, jímž se liší novější koncepce sociálních deviací od teorií klasických (Munková, 2001, s. 14-15). Avšak je nutno podotknout, že jednotlivé pohledy (až na ty naprosto radikální) se přinejmenším shodují v prosté skutečnosti, že mnohé z pravidel a norem zajišťují kupříkladu další reprodukci našeho živočišného druhu. Teoretikové vycházející z různých paradigmat se tak v základu shodují, že jsou určitá pravidla důležitá, a to už jenom pro holou existenci našeho živočišného druhu, případně pro integritu daných společností. Obrazem zmiňované nutnosti, respektive jejím nástrojem v praxi, je pak existence organizačních struktur společností²⁴.

²³ Že zmíněné otázky byly a neustále jsou aktuální, poukazují především zkušenosti mnohých s koncentračními tábory, gulagy, s pracovními zařízeními či s „výslechovými středisky“ typu Guantanamo apod.

²⁴ Na jejich účelnost přímo odkazuje tzv. Dunbarovo číslo a výzkumy ohledně teorie sociální evoluce. (více v Koukolík 2012 s. 180).

Organizační struktury svými represivními složkami tak odkazují k prosté, dějinami a nakonec i vědeckými pokusy prokázané skutečnosti, že není záhodno – s ohledem na nutnost plnit určité sociální normy – spoléhat na pouhou benevolenci jedinců (Koukolík, 2012 s. 136). Společnost tedy disponuje donucovacími mechanismy, pomocí nichž je schopna potřebnou konformitu zajistit.

Tyto mechanismy společenské vědy souhrnně nazývají pojmem „*sociální kontrola*“. Můžeme rozlišit její *formální* podobu, jíž vykonávají ve společnostech s určitým právním systémem především formální organizace, správní orgány, policejní složky, soudy, atd. Dále *neformální*, jejíž vnější formu vykonává vůči jedinci konformní většina. Může však mít též podobu *vnitřní* sociální kontroly, kterou na sobě jedinec „vykonává“ sám kupříkladu prostřednictvím interiorizovaného étosu vštípeného v procesu *socializace*. A jsou to především tyto – tzn. neformální - aspekty sociální kontroly, které společnost (jejími institucemi a organizacemi) vštěpuje jedincům ve zmiňovaném procesu socializace (Giddens, 1999, s. 185-7). Obecně však lze s určitostí tvrdit, že jakákoliv společnost, ať už jsou v jejím rámci z našeho pohledu praktikovány mnohdy až nehumánní sankce za porušení stanovených norem (přestože v jejím kontextu existuje třeba i velmi vypracovaný systém mechanismů socializace), nepochybně zahrnuje určité množství jedinců, kteří nějakým způsobem vybočují z konformní většiny populace. Jak totiž pregnantně poukazuje Petrusek, již samotná existence sociální normy v sobě zároveň implicitně zahrnuje možnost jejího porušení (in Sociální..., s. 54).

3 Teoretické přístupy a východiska teorií sociální deviace

Stanovit etiologii sociálně patologického jevu je tedy zcela jistě nesmírně složitým procesem a nikterak jednoznačným. Samotná deviace, stejně jako její výskyt je multifaktoriálním fenoménem. Svou úlohu zde má jednak osobnost jedince, jejíž geneze je sama o sobě velmi složitým procesem, a dále rozličné vlivy sociálního prostředí.

Jak poukazuje Fišer a Škoda ve své publikaci, jedná se v případě sociálně patologických fenoménů o důsledek působení řady bio-psycho-sociálních faktorů (Fischer, Škoda, 2009, s. 27). Je však dlužno podotknout, že přístupy, které by jevily snahu poněkud „spravedlivěji“ zohlednit každou z příslušných determinant, jsou logicky charakterističtější především pro historicky mladší teorie. Samotná historie zkoumání těchto jevů zpravidla odkazuje na historicky vcelku běžnou vědní praxi, jež nacházela své projevy i ve zkoumání jiných fenoménů²⁵, totiž na dobové přeceňování jednoho z mnoha faktorů, respektive dostatečné nedocnění mnoha jiných faktorů. Přirozeně pak ani tato oblast zkoumání nebyla ušetřena mnohých dobových trendů.

V té nejobecnější rovině lze rozlišit tři přístupy k sociální deviaci, a to z pohledu vědy, která své poznatky k problematice přináší, respektive nejvíce ovlivňuje daný pohled na etiologii jevu. Hranice mezi nimi nejsou v mnoha případech zcela jednoznačné. Jsou to přístupy:

- biologický
- psychologický a
- sociologický

Už výše jsme si uvedli, že především starší – sociologické, klasické teorie - byly charakteristické primárním zaměřením na osobnost deviantního jedince a etiologii jeho deviantního jevu. Tyto teorie v sobě implicitně obsahovaly předpoklad možnosti jedincovy racionální volby být v dané situaci svým chováním v souladu s konformní většinou, případně jeho deviantní akt přisuzovaly situacím, které deviantní východiska přímo nabízely.

²⁵ Zde se přímo nabízí poukázat na psychologickou problematiku determinant lidské osobnosti.

Jak uvádí Petrusek „vykrytalizovala“ takto v podstatě tři možná teoretická východiska:

- předpoklad že existují určité typy lidí, kteří tendují v určitých situacích, k určitému chování
- další východisko předpokládá, že se vyskytují určité situace, ve kterých se může deviantně projevit v podstatě každý (nazvěme jej situačním)
- třetím východiskem je konjunkce obou, to znamená, že v určitých situacích se budou určití jedinci chovat určitým způsobem (tamtéž).

Ani jeden z uvedených přístupů nelze označit za zcela správný. Jsou také samotným Petruskem chápány jako krystalické formy, tzn. „čisté typy“ jednotlivých teorií. Škoda s Fischerem uvádí, že doposud různým zjištěním chybí dostatečná výpovědní hodnota, neboť možnosti zobecnění komplikuje složitý sběr dat, dále pak mimo jiné to, že mnohé ze sociálně patologických jevů zůstává skryto. Navíc samozřejmě oblast kvalitativních odchylek není možné kvantifikovat, čímž i dostatečně spolehlivě měřit a porovnávat. Přesto však - uvádějí zmiňovaní autoři - je možné na základě různých faktorů jakožto prediktorů poruch chování, kdy je stanovený vzorek populace dle faktorů rozdělen do skupin, spolehlivě pozorovat statisticky průkazné odchylky v kvantitě deviantního a patologického chování v různých skupinách populace (Fischer, Škoda, 2009, s. 28).

Biologické teorie

Tyto teorie jsou historicky nejstarší. Přestože vliv genetických faktorů na sociálně patologické chování je nesporný, současnost v rámci společenských věd je spíše charakteristická jakousi obezřetností stran přílišného biologismu. Je to pochopitelné. „Biologizující“ teorie, které byly z vulgarizované obyčejnou lidskou praxí, přinesly v historii velmi tragické následky. Oldřich Matoušek v souvislosti se zmiňovaným faktem poukazuje, že je to zřejmě právě tato skutečnost, dále fundamentální zaměřenost společenských věd na vlivy prostředí plynoucí z osvícenských konceptů²⁶, co představuje důvod toho, že je lidské chování, respektive aspekt jeho „genetické zakotvenosti“, ve společenských vědách stále nedoceneným fenoménem (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 21).

²⁶ Kupř. Lockova „tabula rasa“.

Historické biologické teorie se zpravidla snažily nalézt vrozené a jednoznačné prediktory – víceméně degenerativní znaky - sociálně patologického, respektive kriminálního či delikventního chování. Tyto koncepce byly ovlivněny především Darwinovou evoluční teorií, která kladla důraz na přirozený výběr a jedním z východisek, která též přinesla, byl poukaz na postupnou degeneraci současného lidstva.

Na výše zmiňované degenerativní znaky jako prediktory kriminální dráhy se snažil poukázat *Lombroso svou teorií rozeného zločince*. Byla založena na základě antropometrických šetření vězeňské populace (cca 4000 vězňů). Ačkoliv se Lombroso snažil své závěry postupem času i revidovat a připustil vliv i jiných faktorů, výsledky jeho výzkumů působí z dnešního pohledu vcelku extrémně. Dle tělesných znaků, jedním takovým velmi podstatným znakem byl tvar lebky – prý lze usuzovat o jedincových kriminálních předpokladech. Teorie byla populární v kruzích pozitivistické kriminologie ve druhé polovině devatenáctého století.

Autorem, který též ovlivnil přístupy k výzkumu sociální deviace a jehož závěry byly v Evropě populární ve dvacátých a třicátých letech, byl *Ernst Kretschmer*. Tento psycholog – konstitucionalista – rozdělil jedince do kategorií dle jejich konstitučních charakteristik. Domníval se, že temperamentové vlastnosti a psychické poruchy souvisí se stavbou těla. Rozlišil tři somatotypy, ke kterým přiřadil též příslušný temperament: *pyknický* – s temperamentem cyklotymním, typ *leptosomní* – se schizotymním temperamentem a poslednímu „čistému“ somatotypu *atletickému* přiřadil temperament viskózní. Dále předpokládal somatotyp *dysplastický*, neboli smíšený (Říčan, 2010, s. 67). Kretschmer svého času dokazoval, že se určití jedinci daných somatotypů dopouštějí trestné činnosti ve stejném poměru, v jakém jsou zastoupeni v rámci populace (Muhlpachr, 2002, s. 10).

H. M. Goddard prováděl systematické výzkumy mentálně retardovaných jedinců s předpokladem, že nízká úroveň mentálních schopností souvisí s kriminálním chováním a delikvencí.

Ačkoliv i mnohé jiné výzkumy ²⁷ možnou souvislost naznačují, doposud se uspokojivě nepodařilo vymezit podíl různých faktorů při genezi kriminálně působících jedinců, čímž je tedy nelze považovat za zcela prokázané. Navíc Goddárdovi studie ve své době vzbudily tendence selektovat mentálně postižené a hendikepované jedince ve společnosti (Fischer, Škoda, 2009 s. 30).

Také Ernst A. Foton, americký antropolog ovlivněný Lombrosovým biologismem, předpokládal u delikventů fyziologické a mentální abnormality oproti běžné konformní většině.

Kretchmerův vliv nezapře trojdimenzionální typologie jedinců amerického profesora *William H. Sheldona*. Ten rozdělil lidské typy do tří kategorií: endomorfní, izomorfní a ektomorfní. Prostřední z nich, tedy typ mozomorfní, má údajně nejlepší předpoklady k páčání protiprávního jednání (Muhlpachr, 2002, s. 11).

Novější přístupy představují zkoumání dědičné podmíněnosti „sociálně patologické praxe“ na základě srovnávacích *studií monozygotních a dizygotních dvojčat* a adopčních studií, případně zjišťují souvislost mezi deviantními projevy a jinými, především konstitučně danými abnormalitami. Rozdíly mezi skupinami jednovaječných a dvojevaječných dvojčat sledoval v Německu dvacátých let *Lang*. Na základě nepřilíš reprezentativního vzorku osob ve výkonu trestu poukazoval na pětkrát vyšší výskyt shody kriminálního chování u monozygotních dvojčat oproti dvojčatům dizygotním, což by odkazovalo na významný podíl genetických faktorů při genezi kriminálního chování. K poněkud jiným závěrům však dochází Dán *Christiansen*, případně Norové *Dalgaard* a *Kringlen*. Jejich studie se opírají o velké populační vzorky a plyne z nich při vzniku kriminálního chování spíše větší vliv prostředí, nežli genetické zátěže (Matoušek, Kroftová, 2003, s. 24).

Co se týče *adopčních studií*, kde je nejvíce citován zejména *Mednick*, a které se zaměřovaly především na výzkumy shod výskytu kriminálního chování u adoptovaných dětí, jejich biologických rodičů a také rodičů adoptivních, výsledky zde statisticky významně nepotvrdily existenci specifických dispozic k páčání určité trestné činnosti.

²⁷ Jejich souhrn viz. Netík, K., Netíková, D., Hájek, S.: *Psychologie v právu*. Praha: C. H. Beck, 1997, s. 75.

Jak dále konstatuje Matoušek, tyto výzkumy poukazují především na skutečnost, že bez ohledu na dědičné charakteristiky snižují lepší podmínky v průběhu dětství u adoptovaných dětí výskyt jejich následné kriminální dráhy (tamtéž, s. 25).

Různé novější *biogenetické koncepce* si všímají v souvislosti se sociálně patologickým chováním mnohých konstitučně daných odchylek pachatelů trestných činů. Především právě v tomto místě se biologické teorie deviací již více či méně střetávají či do jisté míry prolínají s teoriemi psychologickými (psychopatologickými). Uvedme zde - ještě jako biologickou - teorii, která si všímá abnormality v počtu chromozomů a dává ji do souvislosti s kriminálním chováním. Tato teorie praví, že muži s chromozomy XYY (namísto běžného XY, což je tzv. *syndrom XYY*) disponují větší muskulaturou, jsou vyšší a snad i agresivnější a nebezpečnější, čímž mají nejlepší předpoklady pro kriminální dráhu. Další výzkumy však tuto teorii nepotvrdily. Muhlpaehr uvádí, že to byli především *britští kriminologové*, kteří propagovali tuto genetickou teorii zločinu (Muhlpaehr, 2002, s. 11).

Psychologické teorie deviace

Také tyto teorie jsou do značné míry absolutistické. Lidé vykazující ve svém chování známky výrazné deviace jsou považováni za víceméně narušené. V těchto koncepcích je deviace zpravidla považována za nežádoucí abnormalitu a jedince, kteří takovéto abnormality vykazují, je potřeba léčit a kontrolovat.

Sigmund Freud, ačkoliv se ve svém psychoanalytickém zaměření sociálně deviantním chováním zabýval pouze nepřímo – chápal ho jako následný projev nějakého společností ovlivněného potlačení přirozeného (pudového) sklonu jedince – ovlivnil mnohé psychologické náhledy na otázku sociální deviace. Sám rozlišoval dva základní pudy, které v podstatě též definují dva principy, kterými je ovlivňován život každého jedince. Eros a Thanatos jakožto pud sexuální a destruktivní jsou tak v souladu se základními protikladnými principy - principem slasti a principem smrti. Dle Freuda společnost svými konvencemi a normami, které se mnohdy neslučují s výše zmiňovanými pudy a principy, to znamená s přirozeností jedince, v průběhu života nutí tohoto jedince tyto sklony potlačovat, vytěšňovat²⁸.

²⁸ Freud samozřejmě odkazoval i na jiné, zpravidla traumatizující zážitky z různých etap vývoje, které jedinec v důsledku obranného mechanismu vytěšňuje do nevědomí.

Stávají se tak součástí podvědomí a modifikovány kupříkladu v podobu snů, neuróz či v podobu somatizace vyvěrají do jeho aktuálního života (Plháková, 2006, s. 171). Zcela samozřejmě tak ovlivňují případné deviantní chování. V souvislosti s normami popírajícími přirozenost, Freud poukazuje, že je jedinec chápán jako deviantní vůči společnosti v případě, že naslouchá své přirozenosti a nedbá společenských konvencí. V opačném případě, kdy jedinec naopak těchto společenských konvencí a norem dbá, je deviantním vůči sobě samému. Společnost si tak de facto deviantní jedince sama vychovává a následně je i trestá (Muhlpachr, tamtéž, s. 12).

Freud je známý vedle teorie psychosexuálního vývoje též svým dělením struktury osobnosti na Id, které je v podstatě nevědomím, dále na ego – Já, které je nuceno se vypořádávat s tlaky vnějšího prostředí (i s těmi vyvěrajícími z nevědomí) a tzv. superego – nadJá, které vzniká interiorizací různých modelů chování (na základě příkazů, zákazů), tedy v procesu socializace, přičemž by se dalo označit za jakýsi z větší části neuvědomovaný vnitřní étos (Plháková, tamtéž s. 173).

Je to právě toto Freudovo dělení struktury osobnosti, na které navazuje *L. Jenkins* se svou teorií deviace. Rozlišil *tři základní typy špatně uspořádané struktury osobnosti* jedince. Prvním typem je uzavřený, introvertní jedinec s příliš vyvinutým obranným mechanismem, jenž na své vnitřní konflikty reaguje pouze neuroticky. Druhým typem je nesocializovaný, agresivní jedinec, který svůj obranný mechanismus překonává impulzivním a útočným jednáním. A konečně třetí typ představuje špatně socializovaný delikvent, jehož obranný mechanismus je značně oslaben působením nežádoucích společenských vlivů.

Jistý vliv na teorie deviace vykázal též psychologický směr behaviorismu či neobehaviorismu. *J. Dollard* se snažil o jakousi fúzi psychoanalytických a behavioristických východisek. Produktem těchto snah je pak *teorie frustrace a agrese*. Dle této teorie člověk disponuje vrozenými instinkty, které přirozeně ovlivňují lidský vývoj. Společnost svými omezeními vystavuje jedince vlivu frustrace, jež plyne z nenaplnění přirozeného puzení. Jako ventilace jedinci slouží agresivita a takovéto chování jej následně po zklidnění vrací do normálu.

Na deviaci jako na mechanismus obrany nahlíží takzvaná *teorie obrany*, jež spojuje psychoanalytický pohled s mnohými poznatky o deviaci, jež přineslo sociologické bádání. Teorie poukazuje na určitá lidská přání, která jsou v rozporu se sociálními normami a mohou být i v rozporu se svědomím daného jedince. Daný jedinec je pak vystaven rozporu, který doprovází pocit viny a stavy úzkosti, které mohou ústít v deviantní jednání (Mulpachr, tamtéž).

Úskalími rané dětské socializace se zabýval *J. Bowlby*. Tento psycholog známý svými výzkumy vazby dítěte na matku (případně jinou blízkou osobu) v raných stádiích života, respektive koncepty *deprivace*, spatřoval právě v aspektech nenaplněné potřeby citové vazby v určitém věku dítěte původ pozdějšího deviantního chování. Byl přesvědčen, že deviantní projevy jedinců nemají původ v dědičnosti.

Výzkumy deprivčního syndromu shrnovali a takéž prováděli - zejména na dětech v ústavní péči - v našem prostředí *Josef Langmeier se Zdeňkem Matějčkem*. Tyto koncepty úspěšně obohatili o velmi aktuální pojem *subdeprivace*.

Novější teorie sociálního učení již zahrnují ve svých výzkumech větší množství vlivů (kupř. vlivy dědičnosti). Snažily se zohledňovat kupříkladu temperamentové a později i charakterové aspekty osobnosti.

H. J. Eysenck stanovil *temperamentové faktory osobnosti*, jež lze chápat jako osobnostní polarity: extroverze / introverze a dále neuroticismus, respektive psychická labilita oproti psychické stabilitě (Říčan, 2010 s. 69). Určité osobnostní charakteristiky zahrnoval mezi příčiny kriminálního chování. Eysenck usuzoval, že jedinci s vysokým podílem neuroticizmu v kombinaci s extroverzí hůře přijímají pozitivní vlivy předávané jedinci mechanismem sociálního učení. Socializace tak nemusí být v tomto směru dle Eysencka úspěšná a dotyčný jedinec na základě zmiňovaného může vykazovat nedostatečný respekt k sociálním normám.

Také *Cloninger* ve své teorii, zde se však jedná již o *multidimenzionální teorii osobnosti*, načrtává osobnostní rysy, pro něž je charakteristický určitý typ reakcí (Fischer, Škoda, 2009 s. 32). Tato *teorie charakteru a temperamentu* (bio-psychologická) poukazuje na vybrané rysy osobnosti, z nichž případně mohou plynout tendence k nežádoucím způsobům chování.

Cloninger rozlišil „rozměry“ temperamentu, které jsou jedinci dány spíše dědičností a „rozměry“ charakteru, jež jsou výsledkem spíše sociálního učení. Níže si je načrtneme, přičemž zohledněme výhradně negativní projevy těchto osobnostních rozměrů, jež může jejich extrémní polarita přinášet:

- vyhledávání nového – snadná vzrušivost, impulzivita, rychlé proměny nálad atd.
- sklon vyhýbat se poškození – může představovat kupř. riskantní způsoby chování
- závislost na odměně – může představovat kupř. nedostatečnou míru zřetele na nesoulad v chování druhých vůči chování vlastnímu
- vytrvalost – nízká vytrvalost ústí v negativní postoje k dlouhodobým činnostem, tzn. kupříkladu k práci

Zbývající rozměry jsou připisovány charakteru:

- sebezaměření – negativní polarita může způsobovat obviňování druhých, bezmoc, nespolehlivost destruktivitu...
- ochota spolupracovat – negativní polarita poukazuje na sebestřednost, nízkou toleranci k druhým jedincům, bezohlednost
- sebezapření – negativní polarita vzbuzuje hamižnost, neustálou nespokojenost, mamonářství...(Koukolík, Drtilová, 2008, s. 51-53)

Specifické charakteristiky kognitivních odlišností u delikventů – recidivistů - přinesli američtí forenzní psychologové *Walter a White*. Níže si oněch osm charakteristik jejich *teorie odlišného kognitivního stylu* uvedme pouze bodově:

- ospravedlňování svého kriminálního chování
- chybějící zábrany
- pocit privilegovanosti
- touha po moci
- povrchnost citových vazeb
- extrémní sebedůvěra
- lenost uvažovat, nedomyšlení důsledků svého počínání
- sugestibilita, nestálost názoru (Fischer, Škoda, 2009 s. 33)

Na závěr této stati o psychologických koncepcích deviace si povšimněme především posledních dvou. Jak extrémní polarity „rozměrů“ osobnosti, na které poukázal Cloninger, respektive jejich možná vyústění v nežádoucí osobnostní charakteristiky, tak Waltrovi a Whiteovi odlišné kognitivní styly recidivujících delikventů, mohou vzbuzovat oprávněné asociace s některými aspekty psychiatrické diagnostické praxe. Výčet symptomů charakteristických při stanovování určitých poruch osobnosti takovéto charakteristiky přirozeně obsahuje. Charakteristiky odlišného kognitivního stylu se pak dotýkají především z určitých hledisek společensky nejzávažnější poruchy osobnosti – poruchy antisociální. Tato je mezi vězeňskou populací naprosto běžným jevem. Právě v návaznosti na tuto problematiku poukazuje František Koukolík s Janou Drtilovou ještě na poněkud jinou skutečnost. Populace zahrnuje určité procento přímo psychopatických²⁹ jedinců, kteří představují nejotrlejších část „obyvatel“ věznic a dále „neúplně“ vyvinuté psychopaty (Koukolík a Drtilová je nazývají deprivanty), kteří zpravidla ve věznicích nekončí, avšak jejichž aktivity mají pro společnost přinejmenším stejně závažné, mnohdy i katastrofálnější následky³⁰ (Koukolík, Drtilová tamtéž).

Sociologické teorie deviace

Jak již bylo výše naznačeno, sociologické teorie sociálních deviací jsou zřejmě nejpropracovanější. Avšak jednotliví autoři se ve výkladu tématu samozřejmě liší a v určitých aspektech se liší i při pokusech problematiku shrnout. Chceme-li systematizovat pohled na danou problematiku jako celek, jednotlivé odlišnosti mohou komplikovat naší snahu. Právě z tohoto důvodu považujeme na tomto místě za účelné - dříve než se pustíme do výčtu jednotlivých teorií - pozastavit se u samotných sociologických paradigmat. Ty přirozeně ovlivňovaly též pohled na námi zpracovávanou tematiku, a my se domníváme, že by mohl jejich nástin posloužit k lepšímu pochopení jednotlivých přístupů. K tomuto účelu se přidržme výkladového rámce již několikrát zmiňovaného Jana Kellera (viz. Keller, 1995, 2005).

²⁹ Psychopatie je vrozená charakteristika a je dána odlišnostmi v určité části mozku. Přímý vztah k nitroděložnímu poškození mozku ovšem nemá. Koukolík poukazuje, že psychopatie není nejspíš ani onemocnění ani porucha, přičemž se jeví spíše jako způsob životní strategie (Koukolík, 2008 s. 76-77).

³⁰ Tato skutečnost mimo jiné zároveň odkazuje zpět k již zmiňovanému faktu relativity norem. Jestliže někteří „tací“ jedinci úspěšně fungují na pozicích, které mají co dočinění s tvorbou norem, společnost jako taková zcela jednoznačně „vzkvétat“ nebude.

Teorie konsensu zastávající absolutistické, normativní hledisko, pojmají společnost jako integrovaný celek. Ve své podstatě pracují s postulátem, že v základu společnosti stojí nepsaná úmluva a jejím pramenem jsou především osvícenské racionalistické myšlenky autorů, jako byl T. Hobbes, J. Locke aj. Teorie konsensu předpokládají univerzální platnost sociálních norem, které jsou tak přirozeně uznávány většinou společnosti, což je dle těchto teorií samozřejmě nanejvýš rozumné. Předpokládají existenci neproblematizovaného společenského řádu, v němž jedinci víceméně uznávají „kdesi v pozadí stojící“ úctyhodnou autoritu, jí garantovanou spravedlivou hierarchii ve společnosti (čímž i existenci nerovností, s nimiž je nutno se smířit) a to všechno zpravidla v zájmu zářné budoucnosti. Tyto teorie jsou vesměs velmi konzervativní a jejich „úsvitem“ je zrod samotné sociologie. Takto pak pocítujeme jistou kontinuitu „myšlenky“ jasněji definovanou již Durkheimem a sdílenou a rozpracovávanou dále strukturálním funkcionalismem s T. Pearsonem v čele. Co se samotné sociální deviace týče, náhled na ni by měl být z výše popsaného jasný. Jedná se vesměs o dichotomickou optiku (konformita X deviace, dobré X špatné...). Deviace je v ryzích konsensuálních konceptech zpravidla záležitostí jedinců, kteří sami podstoupili pomyslný akt racionální volby mezi konformitou a deviací. Teorie zkoumají kupř. etiologii tohoto „rozhodnutí“, které je z tohoto pohledu nezdravé a špatné. Také zkoumají mechanismy, které stojí za většinovým konsensem a které tedy na základě výskytu deviace nějakým způsobem selhávají. Určitou míru výskytu těchto jevů spatřují ve své víceméně makrosociální optice jako svým způsobem funkční (viz. kupř. zmiňovaný E. Durkheim).

Naproti tomu *teorie konfliktu*, ačkoliv jsou samy o sobě taktéž víceméně absolutistické, spatřují lidské soužití ve společnosti jako značně problematické. Ani z daleka toto soužití - dle těchto teorií - není založeno na jednotném konsensu, nýbrž na řadě mnohdy protichůdných partikulárních zájmů. To, co strukturální funkcionalismus nazývá většinovým konsensem, je zajištěno pouhou schopností vnutit vlastní zájem jedinců u kormidla dané společnosti mnohým jiným přes jejich odpor, tzn. z pozice moci. Z těchto východisek samozřejmě vyvěrá značná relativizace samotné „přirozenosti existence“ určitých sociálních norem, avšak jedním z podstatných rozdílů mezi těmito teoriemi a současným relativismem interpretativní sociologie tkví především ve skutečnosti, že stejně jako výše popisované teorie konsensu nahlíží teorie konfliktu na skutečnosti také jakousi makro optikou. Rozsah předpokládané platnosti teorií je tak značný. Mluví se o společnosti jako celku, budoucnosti dané společnosti, pokroku atd.

Ve své podstatě jsou teorie konfliktu taktéž pohrobky osvícenského racionalismu. Ohledně metafory „společenské smlouvy“ však čerpají spíše z J. J. Rousseaua, z prvotního odkazu francouzské revoluce³¹ a především z děl K. Marxe. Oproti konzervativnímu proudu konsensuálních teorií, které velmi obtížně vstřebávaly“ sociální posuny ve společnosti, neboť přílišná sociální dynamika ve společnosti byla z jejich pohledu považována logicky za patologický projev, chápaly teorie konfliktu - díky inherentnímu filosofickému aspektu dialektického pojetí výkladu dějin - určité deviantní projevy ve společnosti právě jako hybnou sílu, tudíž jako nezbytnost.

Obě paradigmatata jednoznačně přiřítají stěžejní úlohu - nejen v genezi společenských posunů a společenských interakcí - ekonomickým aspektům³² a předpokládají převahu lidské racionality v těchto procesech³³.

Tím skutečně relativizujícím článkem v „sociologické skládance“ jsou pak *interpretativní teorie*. Tyto interpretativní teorie, jejichž klasickým zástupcem je symbolický interakcionismus G. H. Meada, jsou charakteristické odklonem od společnosti jako celku směrem k jedincům či jejich malým skupinám. Vyjadřují tak jakousi skepsi vůči velkým konceptům (teoriím „velkého dosahu“). Byly to nakonec teprve tyto teorie, jež poukázaly na problematičnost samotného pojmu „společnost“.

³¹ Toto poukazuje na velmi zajímavou skutečnost... Oproti Francii v době její revoluce byla Anglie již proto-kapitalistickou společností. Na to poukazuje kupř. E. M. Woodová (viz. Woodová, 2011). Anglická tzv. „Slavná revoluce“, která jak známo proběhla o sto let dříve, byla - oproti té francouzské - revolucí majetné sorty obyvatelstva (viz Maurois, 1995). Francouzští tzv. buržoové (jak dále ukazuje ve své publikaci Woodová) však rozhodně nebyli kapitalisté. S naším textem to na tomto místě souvisí především tak, že konsensuální teoretici myšlenkově vycházející z Anglických autorů, pouze čistě logicky hájili hodnoty a normy majetných středních tříd. Zatímco paradigma konfliktu jej stejně tak logicky relativizuje, a to ve směru „od spodu“. Ve skutečnosti se jedná o jeden emancipační koncept probíhající již od sedmáctého století, avšak pojatý ze dvou směrů - z vrchu a spodu. Tam, kde jeden „záměrně“ ustrnul, druhý navázal a snažil se jej posunout dál.

³² Konkrétně kupříkladu E. Durkheim se přímo domníval, že ekonomické subjekty by měly být tím stěžejním článkem ve společnosti, který by měl posouvat sociální normy žádoucím směrem. Že to budou právě tyto subjekty, které budou tvořit novou morálku na základě svých vnitřních principů řízení (Durkheim, 2004).

³³ Člověk je zde pojímán a chápán jako ekonomicky myslící aktér - „Homo oeconomicus“, což je jeho údajnou přirozenost. To že v předmoderním věku takovým zpravidla nebyl, se vysvětluje vesměs jako důsledek nedostatečné svobody, respektive útlaku. V momentě jeho prolomení už prý jedinci pouze následovali svou přirozenost. Dle Woodové se jedná o tzv. klasický „komercializační model“ výkladu dějin ekonomických aspektů (Woodová, 2011).

Svým posunem do roviny mikrosociologických aspektů poukazují na prostou skutečnost, že jsou to právě jedinci jakožto nejzákladnější sociologický element, kteří tvoří onu - výše popisovanými „makro“ paradigmaty – samozřejmou „společnost“. Navíc to prý není mnohdy ani tak lidská racionalita jakožto pohnutka lidských skutků, nýbrž naprosto neracionální zažitá automatizmy, tedy jakási setrvačnost, která je důvodem toho, že ve společnosti určitá forma konsensu panuje. Lidské jednání se však může následkem mnohých okolností změnit a stejným způsobem se mohou změnit i zásady lidské praxe. Hodnoty a sociální normy tak mohou být na základě toho reinterpretovány. Navíc každý má své vlastní pohnutky, k jejichž zdůvodnění je potřebná znalost mnohých situačních faktorů. Takto je chování deviantní pouze v určitém kontextu, zatímco v jiném může být chováním naprosto konformním. Tyto teorie v přístupu ke studiu sociální deviace zohledňují především čas (čili historické období), sociokulturní prostředí, konkrétní situaci a v neposlední řadě též sociální status aktéra (Muhlpachr, 2002, s. 9).

Prvním „útvarem“ zabývajícím se seriózně deviantními projevy byla tzv. *Chicagská škola*. Její příslušníci detailně zmapovali výskyt sociální deviace a její spojení s určitými oblastmi velkého města (tehdejšího Chicaga).

Chicagská škola byla typická důrazem na empirický výzkum města. Kritické hlasy poukazyvaly na skutečnost, že teorie vznikaly právě jako zobecnění výsledků empirických výzkumů, bylo to však, jak poukazuje Munková, zcela v souladu s její pragmatickou filosofií (Munková, 2001 s. 30).

Zřejmě nejvýznamnějším příslušníkem Chicagské školy byl *Edwin Sutherland*. Svou teorií *diferencované asociace* poukázal, že deviantní chování je aspektem sociální interakce mezi jedinci. Dle Sutherlanda je prý výsledkem sociálního učení v malých intimních skupinách. Sutherland byl též prvním autorem, který poukázal na skutečnost, že deviantní projevy nejsou záležitostí pouze nižších tříd. Může prý být sociálně diferencovaná (kupř. tzv. kriminalita „bílých límečků“). Chicagská škola ovlivnila svým zaměřením na empirické zkoumání v terénu, etnografickými studii a „sociální ekologií“ městských čtvrtí i další pozdější přístupy k sociálním deviacím. Na tomto místě jmenujme především v současnosti asi nejpopulárnější teorii labellingu, která přímo vychází ze symbolického interakcionismu, jenž vzešel ve třicátých letech právě z aktivit na univerzitě v Chicagu (tamtéž, s. 66).

Teorie anomie

Jedním z prvních autorů zabývajících se sociální deviací, ačkoliv nepřímo, byl již několikrát zmiňovaný klasik sociologie – *E. Durkheim*.

Durkheim sám nevytvořil žádnou ucelenou koncepci sociální deviace, avšak svým zájmem o mechanismy, které v moderní společnosti plní podobnou úlohu, jakou ve společnosti tradiční plnila kupříkladu víra a z ní přímo plynoucí étos, se přirozeně tématu sociální deviace dotýkal. Do sociologie zavedl termín *anomie*, kterým charakterizoval pro moderní dynamickou společnost typické stavy, v nichž přestávají platit sociální normy. Pro anomickou společnost je typický extrémní výskyt sociálně patologických jevů. Durkheim jejich určitý výskyt chápal jako funkční. Dle Durkheima patologické fenomény, pakliže jsou v rámci společnosti vcelku ojedinělé, upevňují *společné vědomí* konformních jedinců. To v podstatě znamená, že svým způsobem tyto fenomény společnost stmelují na základě dichotomie – My vs. Oni. Každá společnost pak zákonitě obsahuje pomyslný bod, za nímž se již výskyt těchto jevů stává společensky dysfunkčním³⁴. Pojem anomie pak vyjadřuje jak samotný „bezzákonný“ stav, tak proces jakým k němu dochází. Durkheim problém anomie nastínil ve své studii o sebevraždě a dále jej rozváděl ve svém díle *Společenská dělba práce* (Durkheim, 2004) .

V rámci směru strukturního funkcionalismu s Durkheimovým pojmem anomie pracovala řada autorů. Tím nejvýznamnějším byl však bezesporu *R. K. Merton*. Pojmu anomie dal specifický charakter svou aplikací tohoto jevu do tehdy vcelku odlišného společenského prostředí USA. Merton anomický stav chápal jako důsledek konfliktu mezi očekáváním společnosti, která byla silně zaměřena na ekonomický úspěch³⁵ a faktických možností jeho dosažení, a to především u jedinců z řad přistěhovalecké populace. Demaskoval mýtus „amerického snu“ a poukázal na to, že kupř. gangsteři, typičtí pro USA v dobách prohibice, se dostávali k finančním prostředkům v podstatě „inovativními“ technikami, přičemž zločinecké syndikáty byly strukturovány a vedeny mnohdy de facto jako velmi úspěšné korporace. Tyto skupiny lidí zpravidla toužily po úspěchu, což jednoznačně znamenalo, že uznávaly společenské hodnoty, avšak k jejich dosažení se nezdřáhaly využívat nelegálních prostředků.

³⁴ Pojem dysfunkce se však v díle E. Durkheima nevyskytuje. Operuje s ním teprve až R. K. Merton.

³⁵ Jeho ztělesněním bylo bohatství.

Merton tak na příkladu prohibice poukazuje, že prakticky veškerá společenská opatření mají své nezamýšlené důsledky. Nastiňuje též dalšími autory více rozpracovávaný koncept referenčních skupin a celkově strukturální funkcionalismus obohacuje o „nový úhel pohledu“.

Velmi podstatným příspěvkem do studia sociální deviace je pak Mertonova schematická typologie deviantních jedinců. Rozlišil takzvané *inovátory*, jejichž prototypem jsou kupříkladu výše popisovaní gangsteři. Ti odmítli kulturně schvalované prostředky k dosažení úspěchu, kterým je bohatství a moc. Jejich protipólem jsou *ritualisté*, kteří přepjatě lpí na mnohdy již nefunkčních a zkosnatělých pravidlech. Dalším typem jsou *retreatisté*, kteří neuznávají ani společenské cíle ani konvenční prostředky k jejich dosahování. Tito si žijí nezávisle podle svého, aniž by měly ambice cokoliv na společnosti jako celku měnit. Jedná se tedy o jakýsi únik. Posledním typem deviantních jedinců jsou *rebelové*, kteří stejně jako předešlý typ jedinců odmítají jak cíle, tak prostředky, avšak vyznačují se na rozdíl od předešlé skupiny aktivní snahou společenské klima změnit (Merton, 2000).

Poválečná padesátá a šedesátá léta jsou celkově charakteristická hospodářským růstem. V západní Evropě začínají být uplatňovány modely sociálního státu (Večeřa, 1996). Společenskovední klima je minimálně do začátku šedesátých let spíše načichlé optimismem. Rozdíly mezi jednotlivými společenskými třídami, respektive společenská stratifikace, přestávají mít extrémní podoby, neboť ze strany jednotlivých států dochází k významnějšímu přerozdělování výsledků práce³⁶ (Keller, 2009, 2010). Ve „východním bloku“ panuje reálný socialismus se všemi svými důsledky, jehož vlajkovou lodí je SSSR. V těchto státech oficiálně neexistují sociálně patologické fenomény prakticky až do poloviny osmdesátých let (Petrušek, 1994, s. 15). USA jsou nyní jako největší světový věřitel zároveň velmocí, která západní části evropského kontinentu udává směr. Záhy po válce dochází k prudkému ochlazení vztahů se SSSR. Jedním z jeho domácích projevů je v padesátých letech i tzv. McCarthyismus, který způsobuje jakýsi prvotní poválečný společenský otřes a davovou hysterii. Bipolární rozdělení světa pak v praxi přináší řadu nepřímých válečných konfliktů mezi hegemony v různých koutech světa³⁷. Vedle neřešených znepokojivých etnických problémů, které v polovině padesátých vyústily v založení „Hnutí za občanská práva“, je právě toto jedním ze stěžejních aspektů, které ve druhé polovině šedesátých let vyvrcholily v masové protesty levicově orientované populace a pouliční nepokoje (a to nejenom v USA)³⁸.

³⁶ Dochází k rozvoji tzv. sociálních práv občanů.

³⁷ Kupř. v Indočíně (Korea, Vietnam). Celkově dochází v mnoha oblastech světa ze strany USA a SSSR k četným intervencím, jejichž výsledkem je na jedné straně nebezpečí světového konfliktu a jaderné katastrofy, na straně druhé pak nově i zvýšený výskyt teroristických aktivit.

³⁸ V Německu, ve Francii... Dost paradoxně proběhl v prakticky stejný čas, avšak na druhé straně opony v tehdejší Československu, pokus o reformaci reálného socialismu takzvanou generací „osmašedesátníků“.

Teorie subkultur (sociálního napětí)

Tyto teorie jsou vesměs ovlivněny konceptem anomie R. K. Mertona a snaží se jej dále rozvést. Směr je typický především pro americkou a v menší míře též pro britskou sociologii padesátých a šedesátých let.

Především první příslušníci tohoto směru působící v padesátých letech byli typičtí svým velmi konzervativním pohledem na deviace. Autoři jednotlivých konceptů se zabývali především delikvencí mladistvých. Praxi mladistvých delikventů v deviantních subkulturách pojímali jako kolektivní snahu řešit společné problémy.

Činil tak zřejmě nejznámější autor *Albert Cohen*. Chápal sociální normy jako výraz životního stylu amerických středních tříd. Analyzoval hodnoty střední třídy a v návaznosti na Mertonovo pojetí anomie chápal deviace jako výsledek tlaku společnosti, jemuž nejsou jedinci schopni dostát. Deviace chápal tedy jako projev především nižších sociálních tříd (ať už latentní či manifestní). Chápal ji jako projev jejich snahy dosáhnout vyššího společenského statusu. Poukazoval na skutečnost, že významným mezníkem v deviantově kariéře může být nástup do školy.

Hodnoty střední třídy – jednou z nich je kupříkladu velký důraz na školní výsledky (středostavovský element je ztělesňován postavou kantora), dávají první podnět pro uvědomění jedince, že je odlišný a společnost jej díky možnému neúspěchu ve škole může navždy zařadit mezi neúspěšné. Tyto aspekty mohou být důvodem pro záškoláctví, které je chápáno jako pomyslný první krok k deviantnímu způsobu života mladého individua.

Cohenovu koncepci dále rozvíjejí *Richard Cloward* a *Lloyd Ohlin*. Tito autoři poukázali na nutnost existence příležitosti (v tomto případě nelegitimní příležitosti). Dále rozlišily určité typy subkultur: *kriminální, konfliktní, retreatistickou*. Společné aktivity delikventní subkultury jsou chápány i zde jako důsledek frustrace z nedostatku prostředků. Zmiňované teorie jsou vesměs interakční, zohledňují především jedince, který se stává deviantem v rámci procesu sociálního učení. Avšak dostatečně nezohledňují aspekt svobodné vůle individua (Munková, 2001 s. 48-54).

Činí tak ve svých teoriích až teprve *David Matza*. Dle Matzi je delikvence svobodným rozhodnutím jedince, které může ovlivnit pocit jeho vykořenění a neukotvenosti.

Budoucí delikvent čelí nepříjemnému vnitřnímu konfliktu, kdy se musí rozhodnout mezi konformitou a delikvencí. Morální zábrany a výčitky svědomí takovému jedinci poté pomáhají zdolat tzv. techniky neutralizace: popření - zodpovědnosti, bezpráví, oběti delikventního jednání, dále odsouzení soudců, kteří jej soudí a odvolávání se na vyšší loajalitu.

Matza je též jedním z prvních, kdo v rámci těchto teorií poukazoval na skutečnost, že stát jakožto ztělesnění řádu, je schopen na jedné straně odsuzovat za deviantní projevy, přičemž na straně druhé pak ve válkách legitimizovat jindy zakázané činnosti (tamtéž).

Britské výzkumy subkultur pak přinesly mimo jiné jeden vcelku triviální a zároveň velmi podstatný poznatek. Že totiž delikventní chování může mít i naprosto prozaický důvod, kterým je nezdárka jednoduše prostá nuda³⁹. Delikvence pak může být prostředkem k obstarávání vzrušení nebo „továrnou“ na jeho výrobu, případně postranním produktem při jeho hledání (*Downes, Rock*).

Thorsten Sellin rozšířil teorie kultur a subkultur o postulát kulturního konfliktu, který si všímá tzv. odlišného kulturního kódu středních a nižších tříd. *W. Miller* pak v tomto duchu poukazuje, že delikvence není, jak se domnívá *A. Cohen*, jakýmsi převrácením norem střední třídy „narub“, ale již odlišností kulturního rázu danou v rané socializaci.

Phil Cohen pak vnáší do teorií subkultur aspekt konfliktního paradigmatu. Dle *P. Cohena* se rozpory charakteristické pro kapitalistickou společnost negativně promítají do způsobů života pracující třídy. Soudil, že si jedinci utvářením subkultur snaží v jejich rámci naplnit svou touhu po úspěchu. Tito jedinci revoltují a odlišují se stylem oděnění, avšak je pro ně typická jistá uniformita (rockeri, skini, punkeři...).

Závěrem podotkneme, že kritizovaná konzervativnost teorií padesátých let v následné dekádě poněkud polevila. Jednotlivé kritické ohlasy na tyto teorie se pak soustředily především na skutečnost, že delikvence není záležitostí pouze nižších tříd a taktéž nikoliv bezvýhradně záležitostí pouze mužů. Mnohé subkultury navíc samozřejmě nejsou kriminální. Jednotliví autoři kritických ohlasů taktéž upozorňovali, že tyto teorie nedokázaly uspokojivě vysvětlit důvody, proč někteří jedinci volí deviantní chování a jiní nikoliv (tamtéž, s. 57-58).

³⁹ Ve Velké Británii, na rozdíl od USA, byly subkultury v daleko menší míře kriminální. Ani problémy spojené s etnicitou nebyli natolik závažné jako v USA.

Od konce šedesátých let se začíná objevovat i jiný přístup k sociálním deviacím. Jsou jím *teorie sociální kontroly* (někdy též *teorie sociálního učení*).

Dle těchto teorií je člověk charakteristický svou bezbřehou touhou po maximalizaci užitku, na což je schopen vyvinout maximální úsilí a využít každé příležitosti. Tyto teorie pak v podstatě přichází s jakýmsi „kopernikovským obratem“ v základním tázání. Klasická tázání dosavadních přístupů, tzn. tázání po důvodech deviace, tak nejsou pro teorie sociální kontroly podstatné. Vzhledem k tomu, že je člověku dle jejich výkladů přirozená touha po neustálém růstu, byť by i měl být na úkor ostatních, je dle těchto teoretiků účelnější ptát se na otázku, co je naopak důvodem toho, že lidé konformní jsou. Otázka pak zní: co je důvodem konformity? Jaké mechanismy konformitu zajišťují?...

Jedním z takovýchto autorů je *Trevor Hirschi*. Hirschi zastával názor, že k sociálně patologickým jevům dochází především v situacích, kdy jsou takovéto mechanismy (mechanismy sociální kontroly), jež člověka poutají ke společnosti, oslabené. Dle Hirschiho je sociální vazba ke společnosti možná díky čtyřem mechanismům. Prvním je *sociální připoutání*, které jedince kupř. nutí uvažovat o mínění ostatních. Dalším je *vazba na společnost*, jež zajišťuje ochotu jedince investovat čas a prostředky kupř. do vzdělání, které mu případně zajistí určitý společenský status. Důležitá je též míra společenské angažovanosti, zastřešená výrazem *začlenění do společnosti*. A posledním elementem je *víra* v nutnost dodržování sociálních norem, neboť ochota dodržovat tyto normy je přímo úměrná víře v jejich platnost. Na základě empirických výzkumů pak Hirschi a jiní dokazují důležitost intimních vztahů jedince k prvotním autoritám (rodičům, učitelům...).

Také *F. Ivan Naye* klade důraz na rodinu jako instituci, která musí jedinci vštípit konformní vzorce chování, které si jedinec internalizuje.

Hariet Wilsonová prováděla výzkumy v britském Birminghamu. Zaměřila se na výzkum výchovy v rodinách, na vazby jejích členů. Poukazovala na potřebný pocit jistoty u dětí a jejich ochrany ze strany rodičů a naopak na jakýsi „laxní“ přístup k výchově v silně materiálně deprivovaných rodinách.

Praktickou stránku teorií sociální kontroly ztělesňovaly tzv. *situační teorie sociální kontroly*. Zabývaly se preventivními opatřeními k regulaci kriminality. Jejich východiskem byla snaha minimalizovat příležitosti ke kriminálnímu chování různými opatřeními a dále zvyšovat riziko dopadení pachatelů trestných činů.

Kritici těchto konceptů se zaměřovali na skutečnost, že dané teorie až příliš předpokládají stabilitu prvků ve společnosti. Že nehledí na jedince, jeho vývoj, možnost změny jeho hodnot (Munková, 2001 s. 54-65). Koneckonců je sporný též základní předpoklad, z něhož teorie vycházejí. Člověk přece nemusí být neustále neukojeným jedincem, který se za něčím bez ustání žene⁴⁰. Taktéž zmiňovaná snaha snižovat příležitosti ke kriminalitě je úspěšná pouze v případě kriminality jednotlivců. Mnohem méně pak v případě organizovaného zločinu. Obrazně řečeno také mnohdy připomíná spíše léčbu symptomů, než léčbu samotné „nemoci“. A v neposlední řadě je též potřeba zmínit skutečnost, že mnohé z takovýchto prevencí lze s úspěchem chápat již jako nepatřičný zásah do osobních svobod jedinců⁴¹.

Etiketizační teorie, ačkoliv jejich úsvit lze spatřit již v dílech autorů působících v Chicagu na konci první poloviny minulého století, jsou v současnosti nejvlivnějším přístupem k řešení otázek ohledně sociálních deviací. Tyto přístupy se snaží reflektovat rychle se měnící společenské podmínky a zohledňovat aspekt relativity sociálních norem. Na rozdíl od přístupu strukturálně funkcionalistického, který považoval deviantní jedince vesměs za nutný objekt resocializačních aktivit, spatřují též v samotných mechanismech sociální kontroly mocný prostředek geneze sociální deviace.

Průkopník symbolického interakcionismu *Georg Herbert Mead* napsal již v roce 1934 svou práci *„Mind, Self and Society“*, která přinesla, vedle mnohých jiných významných „vzhledů do lidského myšlení“, tezi, že lidská identita se utváří v procesu interakce s druhými jedinci. Dle Meada tedy záleží především na skutečnosti, jak je jedinec ostatními vnímán a akceptován, protože se vidí v druhém člověku jako v zrcadle a stává se pak osobností především tím, že zmiňované postoje ostatních vůči sobě samému přejímá (Munková 2001 s. 68). Samotnou deviaci je pak potřeba chápat tedy nikoliv jako nějakou objektivní charakteristiku, ale jako produkt myšlenek.

⁴⁰ Není tento aspekt lidské povahy spíše neustále přeceňován a zneužíván médii? Zdá se být poplatným v době uměle vzbuzovaného konzumerismu.

⁴¹ Zmiňme novější „prevence“ jako jsou kamerové systémy v ulicích. Systém „Echelon“ aj., které už spíše připomínají totalitní dozor Orwellova „Velkého bratra“ (viz. Ulfkotte, 2006).

Naprostu v souladu s duchem zásad Chicagské školy se zde pak klade důraz na „terénní“ pozorování - v tomto případě v rámci vlastní interakce mezi jedinci. Je to totiž právě v rámci těchto interakcí, ve kterých dochází k určitému sdílení významů a přidělení jakési „deviantní nálepky“ danému jedinci. Tyto sdílené významy pak zpětně ovlivňují jednání a pohled veřejnosti. Jak dále poukazuje Munková, dochází tak v rámci těchto teorií k odklonu od výzkumu příčin deviantního chování směrem ke studiu procesů, v nichž je daný jedinec definován ostatními jako deviantní (tamtéž).

Dalším z autorů, který zásadně přispěl k formování základních předpokladů etiketizačních teorií, byl *Edwin Lemert*. Ten předpokládal, že většina z deviantních projevů je ve skutečnosti pouhou reakcí na situační faktory. Tyto „situační deviace“ však mohou ústít v jakousi deviaci systematickou. Tyto úvahy dovedly Lemerta ke konceptu primární a sekundární deviace. Pojem *primární deviace* se do jisté míry kryje s deviací situační, která je deviací skrytou, společností neobjevenou. Naproti tomu *deviace sekundární* je již jakousi „symbolickou reorganizací identity“ jedince, reakcí na „nálepku“ jedinci přiřknutou ze strany veřejnosti a jedincovým přechodem z deviace situační do systematicky deviantního chování. Je patrné, že Lemert spatřoval stěžejní aspekt právě v reakci společnosti na deviantní chování. Tato reakce (ve skutečnosti sociální kontrola), respektive její nepřiměřená podoba, pak může mít zcela zásadní význam při „tvorbě“ deviantních jedinců.

Právě šedesátá léta, jež jsou historickým ztělesněním revolty proti zkorumpovanosti stávajících (ne) řádů, líhni společenských hnutí za svobodu, trendem volnomyšlenkářství a též snahou o návrat k plnění původní ideje vzniku systému⁴², jsou nikoliv bez souvislosti charakteristická taktéž rozkvětem tohoto způsobu pohledu na sociální deviaci.

Zmiňme zde ještě *Howarda Beckera* a *Johna Kitsuse*, kteří do etiketizační teorie vnášejí silně politický podtext. Beckerovým vývodem je v podstatě postulát, že deviace je mnohdy ideologická „škatulka“, motivovaná politickým zájmem a Kitsus problematiku obohacuje o rozměr jakési „*redefinice minulých chování*“. Zmiňovaný Kitsusův aspekt ve své podstatě postihuje skutečnost, kdy je současná „nálepka“ zpětně užita a aplikována na jedincovo dřívější chování, které bylo tehdy posuzováno jako normální, avšak nyní je potvrzením dlouhodobé jedincovi deviantní praxe (tamtéž).

⁴² To především v případě snah tzv. osmašedesátníků.

V souvislosti s etiketizací je třeba též zmínit úlohu médií. Ta se podílí na tvorbě mnohých stereotypních představ. Vytváří vlastní sociální normy a takto de facto škatulkují jedince. Navíc mnohdy – nejen ve své bulvární senzacechtivosti - nakládají ledabyle s informacemi a nepřiměřeně redefinují skutečnost. V tomto případě se pak také v praxi nezřídka projevuje známý tzv. *Thomasův teorém*⁴³.

Kritika těchto konceptů se soustřeďuje především na tvrzení, že tyto teorie vykazují až přílišné sympatie k deviantním jedincům. Kritika také směřuje na adresu jejich údajného přílišného relativismu, který autoři z jiných pozic chápou mnohdy již jako jednu z příčin faktického konce sociologie deviací (viz Sumner, 1994, in Munková 2001, s. 17).

⁴³ Uvádí jej Merton ve své práci: „*Studie ze sociologické teorie*“. Představuje reálné důsledky výroku, jenž nemusí být založen na pravdě. Je ve své podstatě sebenaplnujícím se proroctvím.

Praktická část

1 Úvodní zamyšlení

Pomineme-li biologické předpoklady samotné existence člověka, je práce v jejím nejobecnějším smyslu slova jedním z naprosto nejzákladnějších fundamentů lidského života. Práce člověka provází již od počátků jeho historie, a jsou to právě plody tohoto lidského snažení, které od pradávna vyvažovaly nedostatky člověka vůči ostatním živočišným druhům. V současnosti je sice tento pojem v běžném diskursu chápán a užíván v mnoha různých významech, na tomto místě jej však chápeme zásadně“ obecně, a to právě jen a pouze jako onu s člověkem nerozlučně spjatou skutečnost, bez níž by člověk byl (duševně) od ostatních živočišných druhů sotva odlišný.

V takto myšlené rovině pak není práce ničím menším, nežli onou podmíněnou aktivitou, jejímž prostřednictvím se člověk dokázal dostat až na svůj současný technologický vývojový stupeň. V druhém sledu tato naše „zásadně“ obecná rovina představuje i ony vyšší tvůrčí aktivity, které mnohdy zdánlivě nevykazují žádný zjevný účel, a které zahrnují i stránku nehmotnou. Je patrné, že souhrnným pojmenováním pro plody námi myšlené práce ve své „zásadní“ obecnosti je pojem kultura jakožto celek.

Co umožňuje člověku dnes a denně vykonávat různé podoby práce, ponechme stranou. Přijměme jednoduše fakt, že stejně jako člověk sám je tu s ním i jeho cílená aktivita, která jednak mění svět, v němž se nachází, přičemž mění i člověka samotného. Fakticky jej spoluutváří. Myslitelé, ať už pod pojmem práce měli na mysli jakoukoliv její podobu, nepochybně znali úlohu, jíž lidská práce ve vztahu k bezprostřednímu biologickému okolí a k člověku samotnému zastává. Byli si zcela jistě vědomi skutečnosti, že je to právě tato podmíněná lidská činnost sledující zjevný cíl a zpětně člověka obohacující, co jej snad nejvýraznější měrou odlišuje od ostatních tvorů.

Domníváme se však, a to na základě historicky vcelku skrovné dokumentace těch nejobecnějších aspektů lidské aktivity, tzn. skrovných snah o dokumentaci jejího významu pro člověka samotného, že v intelektuálním prostředí dosud nebylo věnováno práci „obecně“ tolik prostoru, jež by tato oblast nepochybně zasluhovala.

V době modernity (rozuměj v době „zrodu společnosti“) se obecnými, možná domněle všeobecně známými, avšak zdaleka nikoli triviálními skutečnostmi, intelektuálové zabývali spíše okrajově. Objevili-li se snad myslitelé zabývající se prací (kupř. E. Durkheim, který při své preciznosti a důkladnosti nemohl přehlédnout stěžejní úlohu práce v lidském životě; úlohu, jíž práce zastává vzhledem k soudržnosti společnosti, a tedy ani určitý vztah „nezdravých“ forem práce k nežádoucím společenským jevům), jednalo se z jejich strany logicky o náhled spíše z roviny „sociologicko-historicky popisné“, která byla dobově okořeněna snahou vysvětlit zákonitost jejich změn (čímž i společnosti samotné) jakožto přirozený evoluční posun. Zdálo se totiž, že tomuto způsobu nahlížení historicky předcházející filosofické koncepty, které člověku i jeho „konání“ přisuzovaly mnohdy různé významy v rámci světa, jsou jakožto kapitola lidského myšlení naprosto elementárního základu a nevědeckých spekulací plynule a zákonitě definitivně vystřídány racionalitou „dospělého“ lidského věku. Doba „dětství“ společnosti měla být definitivně uzavřena.

Dnes se však nacházíme v situaci, vzhledem k mentálnímu rozpoložení a sociální situaci současného obyčejného člověka, kdy je při hlubším „pohledu“ zvidavějším jedinci patrné, že v našem světě poněkud tápeme a ztrácíme směr. Domníváme se, že při snaze o společenskou sondu a úsilí probrat se různými epochami v dějinách člověka, mohou být patrné různé sociální „symptomy“ charakteristické pro duchovní krizi, které zpravidla provázely společenské přerody. Někteří současní autoři reflektují podobné symptomy již nejedno desetiletí nazpět.

Co je důvodem toho, že pocítujeme při citlivější reflexi současnosti jakousi všudypřítomnou duchovní prázdnotu? Proč se zdá, že svět, respektive mnozí přemýšlivější jedinci v něm, přestože jsou po materiální stránce obstojně saturováni, žijí téměř trvale s deficitem pocitu štěstí? Na otázky tohoto druhu zcela nepochybně není lehké odpovědět.

Co je však v situaci „duchovní ztráty směru“ nejsnáze uplatnitelným pravidlem, pakliže zcela nepochybně platí rčení, že: *nelze říci nic, co by někdo někdy již nebyl řekl.*⁴⁴ (?)

Domníváme se, že je jím obrazně řečeno návrat po cestě zpět minimálně až do bodu, kde jsme si ještě byli vědomi směru, jímž jsme se chtěli ubírat...

⁴⁴ /Publius Terentius Afer/

Jistý návrat k nevyvratitelným fundamentům, respektive znovuobjevení důvodů a podstat toho, proč se v daných případech veskrze o fundamenty jedná, bude dle našeho soudu opět nezbytný.

Dle našeho názoru je jedním z takovýchto naprosto elementárních aspektů právě výše popisovaná oblast lidské praxe. Touto naší optikou pak antický velikán Aristoteles svým zdánlivě banálním rčením a nepochybnou pravdou, že „*lidské štěstí spočívá v přiměřené činnosti*“, zároveň varovně tyčí prst pro budoucí generace. Vždyť v první řadě je to smysl lidské praxe zde a otázky po přirozenosti rozličných aktivit (konečně i otázka po přirozenosti vlastní člověku jakožto tvorů), které nepochybně s oním smyslem úzce souvisejí, co sloužilo jako hráz proti prázdnotě.

O co jiného má při paradoxu konečnosti individuální lidské existence v sekularizované společnosti smysl usilovat, než o obyčejné lidské štěstí, které by se odehrálo již na tomto světě?

Zmiňovaná přirozenost v jedinci vzbuzuje až intuitivní asociaci k pojmu přiměřenost či vyrovnanost. Asociuje jakousi všeobecnou rovnováhu, která by snad mohla být i oním klíčem k pocitům štěstí. Avšak realita je naprosto jiná. Současná práce, při fatálním prostoupení všech oblastí lidského života ekonomickými principy (principy trhu), představuje velmi redukovanou oblast toho, o čem jsme se snažili hovořit výše z poněkud komplexnější perspektivy. Vytrácí se dokonce samotná spojitost s touto vyšší rovinou, protože je stále více zatemňována pozvolnou nadřazeností ekonomiky člověku samotnému. Dle našeho názoru tento fakt pouze logicky v posledku ústí ve filosofickou ne-smyslnost lidského konání vůbec⁴⁵.

⁴⁵ Přepjaté materiálně ztělesňované ekonomikou, která ovládá všechny aspekty života, představuje naší optikou naprostý ne-smysl ve sféře duchovna.

Práce, s přebujelou oblastí ekonomické podstaty, se vychýlila (především u obyčejných jedinců) z vratké, dnes již nejasné, přesto však z hlediska pocitů štěstí nanejvýš potřebné rovnováhy mezi jednoduchou přirozeností lidského konání, smyslu tohoto konání a jeho přiměřenosti. Pracovní aktivita totiž směřuje spíše vstříc prosté existenční nutnosti, v níž se mnohdy jen obtížně dají saturovat první tři provázané, méně redukované, a tudíž i obyčejně lidsky přirozenější aspekty (potřeby) lidské aktivity.

Člověk byl obrazně řečeno „navléknut“ do jakéhosi uměle spuštěného paralelního „evolučního“ mechanismu ekonomických principů, který se ovšem postupem času (cyklicky) nejednou vymyká kontrole a ukazuje se být pověstným bičem, jehož drtivé dopady nelze korigovat mnohdy jinak, než realizací katastrofických scénářů, a to pro drtivou část populace. Naše současnost se tak opět zdá být zacyklená jako had, jenž již téměř pozřel sám sebe⁴⁶.

Současná práce tak nejenže mnohým jedincům nepřináší potřebné uspokojení, ale její aktuální podoby či způsoby její organizace vynucené oblastí ekonomiky udržují zaměstnance v nezdravé nejistotě, strachu a napětí⁴⁷. Vyřčené se nutně musí promítat do klimatu společnosti jako takové. Navíc to není jediná současná „Jobova zvěst“ v tomto ohledu. Stávající ekonomickými aspekty ovládaný systém vyčleňuje jedince nepotřebné, neuplatnitelné; jedince, kteří jsou již po ekonomické stránce fakticky bez perspektiv. Alarmující je však vcelku nová skutečnost, že obdobně bez perspektiv jsou i mnozí mladí jedinci, a tedy zdaleka nikoliv pouze příslušníci starší, na nové technologie hůře adaptabilní, generace. Terciární sféra práce ve svém vývoji vykazuje posuny vstříc oblastem, jež mají značné nároky nejen na znalosti (jedinci jsou neustále nuceni vstřebávat nové poznatky), ale i na psychickou odolnost každého z nich. Zdaleka ne všichni jedinci jsou pak takovým požadavkům schopni dostát. Mnozí neobstojí již jenom ze své přirozenosti, která neumožňuje snášet permanentní stres plynoucí z bezbřehé flexibility pracovního postu.

⁴⁶ Konec konců jako by se zdál být „vysátý“ i západní kulturní okruh jakožto celek. Neodkazuje k tomuto závěru přepjatý relativismus postmoderní filosofie, který se ani náznakem nesnaží poohlédnout za zenit?

⁴⁷ Mnohdy ze zcela zjištěných důvodů. Neustálý tlak jedince rozděljuje. Pracující následkem toho nejsou schopni organizovaného, kolektivního odporu, příp. vyjednávání...

Stávající realita má však i neblahý přesah do budoucna. Tím je dle našeho názoru tenčící se společně trávený čas rodičů s jejich dětmi. Ani zde se však v mnoha případech není při pohledu na oblast práce čemu divit. Reálná (v současnosti již i nominální) mzda klesá⁴⁸. Jedinci jsou mnohdy nuceni zastávat vícero zaměstnání na částečný úvazek, případně v hlavním zaměstnání trávit více času.

Jinak tomu v tomto ohledu není bohužel ani u dobře placených manažerů, případně obstojně ohodnocených zaměstnanců kupř. ve sféře „nových“ služeb, protože v těchto oblastech dochází k zastření rozdílu mezi časem pracovním a soukromým.

Mnohdy tak jednoduše „nezbývá čas“ či síla pro řádnou výchovu potomků. „Nezbývá čas ani síla“ na důsledné prosazování funkčních pravidel ve výchově. Značně zaměstnaní rodiče mnohdy navíc nemají přehled o volnočasových aktivitách svého dítěte, přičemž pro svou přílišnou zaměstnanost ze svých potomků nezřídka „vytváří“ citově deprivované jedince...

Zmiňované trendy jsou jen střípkem v mozaice současnosti, jež by dle našeho názoru v budoucnu mohly být ložiskem sociálně patologických jevů ve společnosti.

Následující stránky bychom chtěli věnovat snaze o jakýsi rozbor výše naznačených skutečností spojených s lidskou prací. Chtěli bychom se pokusit nastínit především současné podoby práce a jejich možné dopady na život člověka. Odrazovým můstkem a úhelným kamenem pro naše počínání nechť je nám Durkheimovo dílo „*Společenská dělba práce*“, s tím, že se pokusíme navázat tam, kde klasik z logických důvodů svůj výčet ukončil. Zároveň se pokusíme na tuto publikaci jednak nahlédnout poněkud méně typickou optikou, a dále poukázat na námi pocíťovanou spojitost k dílům některých jiných (pozdějších) autorů⁴⁹, které tuto klasikovu monografii v námi preferovaném pohledu vhodně doplňují, a to i přes případně jiný teoretický přístup. Pokusíme se též poukázat na skutečnosti, které E. Durkheim díky vcelku typickému „zatížení“ dobovým paradigmatem jednoduše nemohl vzít v potaz.

Pro dostatečné uchopení tématu níže nastiňme širší společenské klima, v němž se zrodil klasikův způsob nazírání na sociální jevy. Následující stránky tak letmo věnujme též vybraným filosofickým aspektům vývoje moderny.

⁴⁸ Klesající ohodnocení zaměstnanců se však nedotýká všech oblastí práce. V některých oblastech práce ohodnocení naopak nepřiměřeně roste. Zmiňované sebou přináší značné nerovnováhy a společensky až „nezdravé“ propastné rozdíly v podílu na společenském bohatství. „Nesouměřitelnost“ je pak problémem sama o sobě...

⁴⁹ Budeme především hojně čerpat z díla *Velká transformace*, které napsal K. Polanyi.

2 Filosofie - smysl života, společnost a pokrok

Pokusy zodpovědět otázky stran úlohy člověka zde, smyslu jeho existence, přinesly v historii odpovědi, které významně ovlivňovali a ovlivňují lidskou praxi jako takovou. Žádná z filosofických koncepcí, pakliže se nejednalo o „úpadkovou filosofii mezičasu“, se tomuto stěžejnímu tématu nemohla zcela vyhnout, a to už jenom proto, že lidské jednání jako takové je vždy vykonáváno s ohledem ke smyslu. Zdá se, že je tomu tak už jenom z pouhé lidské přirozenosti, neboť tento „horizont“ je pro člověka jednoduše nutný. Všimněme si především tohoto aspektu: Zásadní historické přeměny se vesměs odehrávaly v časech intelektuální krizí, tzn. v časech dočasných ztrát stávajícího smyslu, resp. jeho zpochybnění. Nakonec i přes různý kontext, průběh a plynulost následných přeměn, vedly tyto zpravidla k nastolení „horizontu“ nového.

V určitém „momentu“ dějin dochází k přesunu pozornosti z jedince na „společnost“. Západní myšlení, zjednodušeně řečeno, „postupovalo“ ve směru od metafyzického přemítání, přes taktéž do značné míry individuální gnoseologické předpoklady, „mechanistický“ materialismus, až k paradigmatu, jenž „nastolil“ svou teorií Darwin. Takovýto způsob myšlení se týkal díky proměně nahlížení na člověka nově celé společnosti, neboť byl nyní jedinec nazírán především jakožto příslušník biologického druhu Homo. Člověku tak s trochou nadsázky zůstal smysl života pouze jediný – biologický – tedy (přeneseně) smysl celospolečenský⁵⁰... Stejně jako je gradualistická teorie evoluce, obdobně jsou po změně paradigmatu chápány lidské dějiny a smysl života jako takový. Oním smyslem lidského života je nyní společenský pokrok, který se stává jakousi modlou, součástí „sekularizované víry“ (Keller, 1992). Pokrok se pak bezprostředně dotýkal chápání oblasti lidské práce, protože právě prostřednictvím těchto lidských aktivit měla společnost dosáhnout „cílového“ stavu.

⁵⁰ Logicky je individuální čistě biologický smysl nadřazený smyslu kolektivnímu u člověka jakožto sociálního tvora naprostým nesmyslem. Také dle našeho názoru tento zákonitě ústí v rozvrat společnosti. Nesmyslem je tím spíše, pakliže víme, že se jedinec může stát člověkem pouze v rámci lidského sociálního. Tento nepochybně zcela správný logicky postulát stál v jádru obou „velkých příběhů modernity“. U obou byl totiž společenský smysl nadřazen smyslu individuálnímu. Také Durkheim uvažoval o vzrůstající individuální autonomii v rámci společnosti jako o důsledku vzešlém z narůstající složitosti vyšší sociální roviny.

S postupem moderny je stále více patrné, že pouhý biologický smysl života při kapacitě mozku, kterou člověk disponuje, není pro lidského jedince vyčerpávající. Pouhý biologický smysl uvažujícího jedince jednoduše příliš neuspokojuje. Navíc se začínají v praxi projevovat a být patrné nánosy „reálně-politického“ balastu, který je zcela charakteristický pro prosazování a realizaci jakékoli filosofické ideje (srov. Hauser, 2012). Ke slovu tak přichází do jisté míry opodstatněná a vcelku nesourodá⁵¹ filosofie postmoderny, programově potírající i letmé náznaky idejí, které by snad mohly ústit pod nánosy „reál-politiky“ v lidské katastrofy, na něž bylo tak bohaté především dvacáté století.

2.1 Zrod společnosti - „Velké příběhy modernity“

Pozn.: Koncepty společenské smlouvy

Víme, že společnost tvoří jedinci. Jak poukazuje Keller, je tato společnost svou nejednoznačnou konotací v dílech klasiků nakonec de facto abstraktním vyjádřením něčeho, co se kupříkladu v politologické terminologii nazývá pojmem „stát“ (Keller, 2005, s. 10). Tato společnost je tedy nakonec stejně tak fakticky jako zmíněný stát ve svém jádru v teoretické rovině „vystavena“ na nepsaném osvícenském fundamentu – tzn. na „společenské smlouvě“. Odtud pak jednoznačně filosoficky čerpá i konsenzuální paradigma v sociologii, E. Durkheima nevyjímaje. S teorií společenské smlouvy ostatně souvisí i paradigma konfliktu ztělesňované Marxem, přestože, nebo respektive právě proto, že se jedná o koncept vycházející předně z negace východisek konsenzuální teorie, tedy z východisek, které fakticky kriticky přehodnocují postulát společenské smlouvy, respektive jistým způsobem navazují na postulát společenské smlouvy dle J. J. Rousseaua. Je známo, že pomyslná společenská smlouva, která má dnes své reálné vyjádření v ústavách jednotlivých států, na jedné straně jedince k něčemu zavazuje, na straně druhé jim za zmíněnou „obět“ cosi garantuje. Aspektem zmiňované oběti je nepochybně skutečnost státního monopolu moci, která je však v současných právních státech rozdělena, aby nedocházelo k jejímu zneužití⁵² (srov. Rosůlek, 2007, in Úvod do studia politické vědy).

Nepsaný konsensus občanů v rámci státu pak jednoduše implikuje výhodnost „pomyslného smluvního vztahu“ pro jednoho každého z nich. Všechny vize společenské smlouvy byly v tomto bodě „výhodnosti“ shodné, přestože důvody jejího opodstatnění se u jednotlivých teoretiků lišily. Podstatou byl vesměs postulovaný přirozený stav svobodných lidských individuí, kde si všichni byli formálně rovni.

⁵¹ Nesourodá především ve vztahu k primárnímu důvodu skepse a relativismu.

⁵² Na tomto místě si dovolueme poněkud odbočit a položíme si otázku. Je toto rozdělení (kupř. v rámci ČR) funkční? Zdá se totiž, že státní moc i přes své rozdělení je v určité rovině definitivně podryta korupcí. Jak si jinak vysvětlit skutečnost, že jsme jakožto občané dnes a denně svědky v médiích proklamovaného zneužívání moci státu k soukromým účelům a na straně druhé dochází k odsouzení viníků zcela sporadicky?

Z nějakého pozitivního či negativního důvodu však tento přirozený stav vyžadoval sdružení s ostatními a k tomuto dochází právě formou oné „nepsané úmluvy“ (Anzenbacher 2004, s. 255).

S potřebnou dávkou zjednodušení konstatujeme – vynecháme-li jeho jednoznačný pramen, tzn. Aristotelovo pojetí státu, že proud dějin teorií společenské smlouvy se posouval směrem od společenského skeptika Hobbese, který svým sociálním pesimismem obhajoval nutnost absolutistického „Leviatana“, vstříc veskrze racionalistickému sociálnímu optimismu, a to ať už obhajujícímu spíše individualismus, nebo naopak nadřazenost společnosti nad jedincem. Takto pak taktéž ostrovní, s výsledky tzv. „Slavné revoluce“ zajisté spokojený, střízlivý, společenskému i vědnímu vývoji nakloněný a jedincovu svobodu obhajující liberál Lock, „předal“ svůj pomyslný štafetový kolík koncepce společenské smlouvy J. J. Rousseauovi, který ji taktéž korigoval, a to v duchu tehdejšího společensko-politického (kontinentálního) kontextu.

Rousseau byl oproti zmiňovanému Lockovi vůči vývoji vědy spíše skeptický. Navíc byl Rousseau stejně tak skeptický i vůči dobovému politickému modelu anglického zastupitelského systému. Považoval občany v Anglii za svobodné pouze v momentě poslaneckých voleb (Rousseau, 2002, s. 118). Ohledně politického konceptu společenské smlouvy postuloval Rousseau ve svých myšlenkových konstrukcích společenské smlouvy de facto jedinci nadřazený zájem společnosti – lidu (tamtéž, s. 67)⁵³. Také proto bývá Rousseau dost často zahrnován při pokusech o deskripci pramenů ideologií mnohem spíše k teoretikům se socialistickými tendencemi.

Uvedme zde ještě Rousseauova současníka Kanta a jeho taktéž spíše individualistické pojetí (podobně jako Lockovo) politického liberalismu (Anzenbacher, tamtéž). Myšlenky zmiňovaných filosofů - vesměs emancipační - byly charakteristické velmi silným recipročním vztahem k tehdejší reálné společenské situaci v jednotlivých domovinách autorů. Jednoznačně pak odráží samotnou skutečnost konkrétního způsobu existence a společenského postavení každého z nich. Toto je zvláště patrné právě u de facto cestovatele a politického vyvrhele J. J. Rousseaua.

Výše jsme letmo naznačili, za jakých okolností se „objevila“ společnost. Její „zrod“ šel především v Anglii (Velké Británii) ruku v ruce s tehdejšími teoretickými pokusy řešit jistý paradoxní otazník dějin. Byla jím obrovská pauperizace mas, která je z dnešního pohledu poněkud ve stínu tehdejší historicky naprosto nevídané akumulace bohatství na straně druhé, a která přivedla nejednu vrásku na čele myslitelům, kteří zásadním způsobem ovlivnili následné devatenácté století (kupř. Townsend, Malthus, Ricardo, Darwin aj.).

Obecně tyto skutečnosti ústily ve snahy o nalezení zákonitostí tohoto de facto procesu přerozdělování majetku s poukazem na význam jedinců v rámci celku lidstva.

⁵³ Rousseau však byl velkým optimistou, co se týče pohledu na přirozenost člověka. Známa je Rousseauova v podstatě romantická představa civilizací nedotčeného divocha a tomu odpovídající koncepce výchovy dítěte.

Zásadní rozdíl těchto snah tkvěl nakonec především v úhlu pohledu, jímž se ten který myslitel na danou problematiku snažil nahlížet. Všeobecně však bylo implicitně přijato východisko, o němž se nepochybovalo, a kterým byl při převažující rezignaci myšlení na metafyziku, tzn. při materializaci filosofických konceptů (jednalo se o jednoznačný návrat „filosofie“⁵⁴ na zem), fundament ekonomicky se chovajícího jedince (srov. Polanyi, tamtéž).

Vznikaly jednotlivé koncepty pojaté vesměs jako evoluční sociální proces. Jejich historicismus⁵⁵ přisuzoval dějinám určitý smysl a tento pak právě nejvíce odrážel onen zmiňovaný úhel pohledu, jímž myslitel na postulat společnosti nahlížel. Jestliže došlo k sekularizaci veřejného prostoru a k celkovému odklonu od dosavadního pojetí víry, čímž zároveň vcelku zákonitě musel postupně vzít za své i dosavadní smysl lidského života s vírou spojovaný, bylo nepochybně nutno „objevit“ smysl jiný. Tam, kde byla zpochybněna křesťanská religiozita, jež v jádru vedla spíše k individualizovanému pojetí smyslu lidského života, byla nově „objevena“ společnost. V nové konceptualizaci byla poháněna vidinou kolektivního smyslu lidské existence – tzv. pokrokem (v té době již však vidinou nikoliv novou). Je evidentní, že se „Velké příběhy modernity“ vesměs kryjí se sociologickými makro-paradigmaty, tzn. teoriemi konsensu a konfliktu. Oba tyto „přísně vědecké“ koncepty však vcelku symbolicky připomínají jakási sekularizovaná náboženství (srov. Keller 1992).

liberální konsensus vs. marxistický konflikt

První ze zmíněných konceptů zastává pozice nově emancipovaných středních tříd, kde současnost takovýchto teorií (z hlediska společností vykonaných posunů), byla již fakticky cílovým sociálním stavem. S notnou dávkou zjednodušení řekněme, že bylo nutno fakticky „pouze“ monitorovat a cíleně regulovat technologické a společenské posuny a transformace v rámci stávajících liberálních demokracií⁵⁶, aby nedošlo k narušení sociálního konsensu.

⁵⁴ Pojem „filosofie“ uvádíme v uvozovkách proto, neboť s objevením se společnosti toto pojetí filosofie fakticky transformuje v sociologii.

⁵⁵ „Historicismus“ je pojmem K. R. Poppera.

⁵⁶ Zde se záhy vyskytuje problém nedostatku hlubšího smyslu lidské existence, neboť tento koncept byl svou již „finální“ podobou v tomto směru oproti druhému konceptu paradoxně v nevýhodě. V těchto teoriích, jakožto v útvaru již společensky dokonané změny, zbývá pojmu pokrok, který je fakticky na celek společnosti transformovaným individuálně lidským smyslem, pouze technologická a později konzumní oblast, což je pro bloumající jedince poněkud málo...

Druhý koncept se fakticky snažil emancipaci posunout dál na společenské segmenty, které emancipovány nebyly, pouze - expresivně vyjádřeno - vystřídal jedno otroctví za jiné, a které onen první koncept fakticky odsuzoval (v lepším případě) v rámci společnosti k podřadné roli. *Marxův koncept*, abychom tedy byli konkrétní, postuloval budoucnost v beztřídní společnosti s radikálním požadavkem stejně tak radikální demokratizace společnosti, kterou bylo nutno ve světle tehdejší společenské reality prosadit přes odpor stávajících elit formou revoluce.

Následná diktatura proletariátu byla pro samotného Marxe pouze přechodnou fází na cestě k „absolutní demokracii“, před jejímž nastolením však bylo nutno provést něco i dnes stále nepředstavitelného (a v tom je právě dle našeho názoru největší díl utopického idealismu). Bylo nutno sebereflektovat vztah „prozatímních“ (přechodných) mocnářů k vlastní moci. Tato reflexe měla ústít v následné mocenské „sebezrušení“. V tomto smyslu pak samozřejmě v dějinách k ničemu obdobnému nikdy nedošlo (srov. Valach 2009, s. 122...).

Nikoliv nepochopitelně dokázal takovýto až mytický cíl (v rétorice reálného socialismu vždy téměř nadosah, avšak fakticky jednoznačně v nedohlednu) na obyčejné jedince působit v tehdejších společenských reáliích, co do smysluplnosti společenského konání, mnohem podmanivěji⁵⁷.

⁵⁷ I zde je nutno konstatovat již výše vyřčené, a to v souvislosti s prvním konceptem „velkého příběhu modernity“. Ve světle bezprostředních událostí a skutečné realizace tento koncept ani zdaleka neobstojí. I zde se postmoderní uvažování jeví jako naprosto logické vyústění, a to i přesto, nebo respektive právě proto, že revoluční fenomén sklonku šedesátých let - tato fakticky poslední naděje a záchvěv myšlení modernity, optimismem načichlý závan blízkosti sebereflexe způsobu vládnutí a posunu k fázi spravedlivější společnosti - byl záhy nelítostně v zem zašlapán (srov. Bělohradský, 2009).

3 Emilé Durkheim - rostoucí dělba práce jako výraz sociální evoluce a moderní ekonomika

3.1 Dělba práce a nerovnost mezi jedinci

Společně s klasikem sociologie E. Durkheimem pozorujeme, že v rámci lidské práce docházelo v průběhu času k rozvoji rozmanitosti lidských aktivit, k diferenciaci těchto činností či jakési specializaci, přičemž též v průběhu tohoto procesu v posledku docházelo i ke změnám člověka samotného. Lidské společenství, stejně jako v návaznosti k němu lidská práce, se postupem času více či méně oprávněně diferencovalo a stratifikovalo. Původně to snad byla prozaická potřeba výkonu určitých lidských činností, vrozený talent k výkonu určité profese – faktor dědičnosti, jak ve své studii poukazuje zmiňovaný autor, co působilo jako prvotní příčina společenských nerovností. Jak již však bylo řečeno, mění se charakter práce, mění se člověk sám a nakonec i samotné příčiny nerovností mezi lidmi. Přestože zjišťování podstaty nerovností mezi lidmi nebylo podnětem k sepsání Durkheimovy práce, zdá se, že nerovnosti mezi lidmi jsou s tématem dělby práce nerozlučně spjaty. Dané problematice se jednoduše naprosto nešlo vyhnout, a to tím spíše, že autor přistoupil k tématu velmi zevrubně a s úctyhodnou šíří (k problému nerovnosti se níže formou poznámky na jiném místě ještě vraťme).

Durkheim se, jakožto autor konsenzuálního sociologického paradigmatu, jehož celé dílo mělo ve své podstatě normativní charakter, přirozeně nemohl vyhnout ani tehdejšími patologickým projevům ve společnosti. Právě autorova současnost byla velice „šťědrá“ na sociální konflikty s motivem pocíťovaných nespravedlivých nerovností všeho druhu. Émile Durkheim byl v zásadě proti revolučnímu úsilí Marxových následovníků. Jednak už proto, že de facto postuloval evoluční mechanismus společnosti (podobně jako to ostatně činil i Marx), avšak nepovažoval Marxovu dialektiku „revolučních skoků“ za přirozený vývoj v jeho rámci. Dále také snad pro skutečnost, že komunismus/socialismus považoval za anachronismus (prvotní stádium nepřilíš početné lidské společnosti). Byl si totiž vědom přirozenosti a nezbytnosti určitého typu nerovností v početných společnostech moderního věku (s 154,..192).

Jednoznačně však pocíťoval jako patologickou nerovnost plynoucí z letitých předsudků, jež navíc neměla zpravidla oporu ve faktických kvalitách jedinců. V tomto bodě mnohdy dochází k „nedůkladnosti“ při interpretaci Durkheimových myšlenek.

Díky této „nedůkladnosti“ se v běžném výkladu setkáváme tradičně s pouhým konstatováním, že autor považoval za nutné, aby společnost byla schopna selektovat nadané jedince napříč společenskými třídami. Jednoznačně tak nebývá dostatečně zdůrazňována skutečnost, že Durkheim sám byl opravdovým liberálním demokratem. Jak jinak pojmenovat požadavek, aby byly vnější podmínky pro každého jedince na pomyslné „startovní čáře života“ rovné, a to ať už dotyčný jedinec pochází z jakékoliv třídy obyvatelstva, než jako předpoklad vsutku liberálně demokratický? Jsou to právě myšlenky tohoto druhu, jež Durkheim uvozuje ve své knize názvem kapitoly: „*Nátlaková dělba práce*“ (s. 314 – 25).

Takovýto Durkheimův ideál, domyslíme-li jej do důsledků, nakonec můžeme chápat jako souladný s o mnoho let pozdějším ustanovením reglementací, které přinesl tzv. sociální stát, jež byly naprosto nezbytné pro zajištění třetího, finálního typu lidských práv⁵⁸. Ostatně Durkheim sám se klonil k nutnosti jisté reglementace, která se měla dotýkat aspektů organizované práce, a která byla již dříve předmětem teoretizování a notných kontroverzí ze stran mnohých myslitelů.

pozn.: Finální typ lidských práv a rozpory v jádru liberální demokracie

Přestože se dějiny nezastavily, alespoň nikoli v naší optice, a nedošly tak ke svému konci, jako to ve své známé knize *Konec dějin a poslední člověk* popisuje Francis Fukuyama v souvislosti s koncem bipolarity světa, již byla společnost obtěžkána prakticky od druhé poloviny dvacátého století až do jeho poslední dekády, lze snad se zmíněným autorem souhlasit minimálně v jednom bodě: Současná liberální demokratická zřízení jsou z hlediska lidského doposud nejvyspělejším uplatňovaným modelem společenského zřízení, resp. nejlepším zřízením pro lidskou existenci, byť je nutno v jejich rámci stále řešit a pokud možno udržovat v určité rovnováze dva bytostné rozpory: „rovnost a svobodu“ (srov. Fukuyama, 2002). Ovšem jsou také zároveň velmi zranitelným zřízením pro svůj jakýsi zvláštní pozvolný „samorozklad“, který se v reálu projevuje velmi citelně formou mnohých sociálně patologických jevů. Z pohledu sociologie, jak se zdá, dochází v takovýchto zřízeních k přirozeně narůstající individualizaci jedinců, přičemž tato individualizace, vcelku logicky, postupně narušuje pouta dřívějších kolektivních sociálních mechanismů soudržnosti, což samo o sobě může ústít v sociální patologii (viz. Durkheim). Z čistě politického hlediska dochází k postupnému snižování pozornosti jedinců, které podporuje únavné politikaření a pŕtky, jež takto fakticky oslabují kontrolní demokratické mechanismy (kupř. tisk aj.) Nikoliv nadarmo tak platí, že o demokracii je nutno pečovat.

Rozpor rovnosti a svobody je ve své podstatě letitým rozporem politické levice a pravice. Je veskrze fundamentálním v tržních společnostech (je potřeba více rovnosti, nebo svobody?). Tento rozpor je v mírnějších podobách rozporem dvou přístupů k liberalismu. Při nabytí extrémních podob v jedné z

⁵⁸ Jsou to, vedle starších práv politických a občanských, práva sociální. Tomuto druhu práv věnoval T. H. Marshall svůj známý esej „*Citizenship and Social Class*“ z roku 1949.

těchto polarit, už společenské zřízení přechází pro mnohé jedince a jejich skupiny hyperbolicky řečeno v diktaturu (srov. Rosůlek, 2007). V této souvislosti nás nesmí mást ono slovo „svoboda“. I toto slovo se může stát, respektive pro mnohé do určité doby bylo, naprosto bezobsažným výrazem. Existuje-li totiž společenský „systém“, je tento vždy založen na určitých předpokladech a zákonitostech, které pak chtě nechtě upevňují status quo v rozložení sil v rámci společnosti. Takovéto status quo vcelku logicky straní skupinám, jež stáli u zrodu tohoto systému.

Výraz „rovnost“ je pak v tomto duchu úvah jednou z mladších charakteristik liberálních demokracií.

Je to právě toto „heslo“, jež naznačuje, že v určitý moment byla demokratizace společnosti posunuta o notný kus dál prostřednictvím zavedení tzv. sociálních práv (srov. Keller, 2009). Je však nutno podotknout, že v historii bylo nutné svěst nesčetný politický i fyzický boj, aby k této podobě demokratizace mohlo dojít. Námi zmiňovaná sociální práva byla výdobytkem, který naplnil pro nemajetné, a tudíž naprosto závislé jedince, dříve jednoznačně nadbytečný pojem „demokracie“ zcela novým a konkrétním obsahem. Demokracie již tedy od jisté doby nebyla, tak jako dříve (při pouhé existenci chronologicky starších občanských a politických práv) pouze výsměchem a faktickou manipulací s nemajetnými. Byla reálnou snahou, za pomoci státní reglementace, (nutnost reglementace, jak popisujeme výše, spatřoval i E. Durkheim) o větší spravedlnost a rovnost možností pro mnohem širší spektrum obyvatel, čímž zároveň i jistou hrází před sociálními nepokoji. Zde připomeňme skutečnost, na níž poukazuje vedle několikrát zmiňovaného Karla Polanyiho i český filosof Hauser aj. Liberální demokracie, respektive liberalismus je nerozlučně spjat s kapitalismem.

Rozpory kapitalismu, které popisoval již Marx, ústili do nesčetných krizí, které se v jeho rámci řešily několika způsoby. Jedním z takových způsobů byl fakticky posun k státnímu kapitalismu, jemuž se jinak – z hlediska sociální vědy – nyní říká sociální stát. A je to právě toto zřízení, které je typické výskytem oněch tzv. sociálních práv. Jak poukazuje Švihlíková nebo nepřímo zmiňovaný Hauser, z pohledu ekonomie se jedná o intervenci ve prospěch poptávky (srov. Švihlíková, 2010), což je jinými slovy státem podporovaný konzum (srov. Hauser, 2012). Tyto úvahy by snad mohly odkazovat ke skutečnosti, že to byla jedna ze systémových krizí kapitalismu, která donutila „kapitány“ bývalého „systému“ podpořit vznik systému nového; systému, jenž byl nově založen na jiných premisách obecně obsažených v onom slově „rovnost“.

Avšak přesto, že se v případě tohoto „státem podporovaného konzumu“ jedná fakticky o vynucený (a z dnešního pohledu i dočasný) systém, lze úhlem pohledu, který zohledňuje hledisko sociální koheze a aspekty bezprostředně související (sociální spravedlnost, podstatně větší míru sociální mobility, respektive tedy díky celkově účinnějším bariérám proti výskytu sociálně patologických jevů), chápat sociální stát jakožto vyšší „evoluční“ stupeň státního zřízení⁵⁹. Naše přítomnost (oproti „zlaté éře“ soc. státu) je však již, zdá se, jinou kvalitou.

⁵⁹ A dost možná jako finální stádium kapitalismu, jakýmsi jeho zenitem, před postupným zánikem kapitalismu jako takového.

3.2 Sociální evoluce

Durkheim hovoří o posunu charakteru práce, respektive o komplexu příčin změn, a to ve směru od naznačených dědičností daných specifika každého jedince, vstříc k jejich ryze sociálním determinantám. Autor tak v duchu tohoto sociologismu postuluje de facto evoluční mechanismus. V duchu tohoto svého evolučního principu Durkheim postupuje od původního zřízení spíše izolovanějších jedinců v nepočtených tzv. segmentárních společnostech, jež společně charakterizuje *mechanická solidarita*, která je založena na silném *kolektivním vědomí*⁶⁰ naplněném velkou dávkou obecně abstraktních principů, přičemž se postupně dále posouvá ve směru vývoje společností až ke společnostem moderním, komplexním, jež jsou charakteristické *organickým typem solidarity*. Oba typy solidarit představují pro Durkheima faktor, jež má vcelku zásadní význam pro kohezi společnosti. Avšak dle autorova výkladu je organická solidarita zajišťována spíše vzájemnou závislostí jedinců, která plyne právě z rostoucí dělby práce a je fakticky ve vztahu nepřímé úměrnosti ke zmiňovanému kolektivnímu vědomí.

Nikoliv náhodou je organická solidarita doprovázena narůstající kodifikací konkrétních práv a povinností – tedy reglementací společenských vztahů.⁶¹

V moderních společnostech je pak dle Durkheima každý jedinec i se svou naprosto specifickou psychologickou aktivitou - se zvyšující se úrovní sebeuvědomění a narůstající úrovní osobní autonomie, která na první pohled dost paradoxně souvisí též s paralelně narůstající vzájemnou závislostí jednotlivých společenských „článků“ - pouze společným a nutným důsledkem početných silně progresivních společností s výraznou dělbou práce.

Letmo zmiňované „osobní aspekty“ jsou Durkheimem v tomto duchu zcela logicky chápány pouze jako nižší rovina konkrétní ontogeneze.

Durkheim tímto sociologismem jednoznačně vyjadřuje, že člověk sám jakožto článek společenského soukolí je více či méně přirozeným výsledkem působení tlaku společnosti. V Durkheimově pojetí je tento tlak společnosti hlavní determinantou, je jakousi „modelující“ nadstavbou nižší roviny psychologie člověka.

⁶⁰ To kupříkladu představuje „organizovanou religiozitu“ a její běžnou náplň jakožto nezpochybnitelné zřídlo zásad lidské praxe, po generace předávané v prakticky neměnné formě v rámci procesu socializace ...

⁶¹ Tato reglementace sice stojí na pozadí zmiňovaného probíhajícího procesu, avšak není nikterak podružná. Fakticky konsoliduje sociální soudržnost. S probíhajícími změnami ve společnosti, které naprosto nepochybně mají vztah ke změnám probíhajícím v procesu produkce, a to tím spíše, zastává-li ekonomika stále významnější místo v životě společnosti, však nemohou být takovéto reglementace ze strany státu nikterak rigidní. Protože stejně jako zastarávají mnohé normy sociální, zastarávají též mnohé normy právní.

Úctyhodná Durkheimova snaha o objektivitu při značném rozsahu dané problematiky⁶² ovšem zároveň ústí v některé nejasnosti⁶³. Již v předešlé fázi textu jsme nejednou odkazovali ke skutečnosti, že autoři moderny pracovali vesměs s nezpochybňovaným předpokladem přirozenosti ekonomických principů v rámci fungování společnosti. Také Durkheim je příslušníkem tohoto proudu myšlení, ačkoliv v jeho díle *Společenská dělba práce* jsou patrné mnohé známky toho, že při své vědecké poctivosti odkrýval i mnohé skutečnosti, jež poněkud kolidovaly s jeho pojetím evolučního mechanismu v rámci společnosti. „Slabým“ místem takového typu jsou v Durkheimově díle právě úseky, v nichž se snaží sladit ekonomické principy se svou vizí sociální evoluce, respektive si i uvědomuje odlišnost mezi ryze ekonomicky danou dělbou práce a „vyšší“ specializací práce, která je snad skutečně dána sociální evolucí, avšak nevyvozuje z tohoto svého vědomí patřičné důsledky (viz. Durkheim, tamtéž, s. 238, resp. poznámka na straně 359). V takovýchto fázích svého textu se Durkheim chťe nechtě dostává do určitých diskrepancí. Přesto je jím rovina „moderních“ ekonomických vztahů mezi lidmi chápána jako přirozená. Pro Durkheima je tato rovina „moderních“ ekonomických vztahů přirozenou součástí procesu sociální evoluce.

Takovýto způsob nahlížení na zrod „nové ekonomiky“ ve svém jádru předpokládá, že v momentě přetržení okovů bránících svobodě jedince se tento uchyluje zcela automaticky a přirozeně k tržnímu jednání.

S touto premisou si troufáme nesouhlasit. Odporují jí ostatně i prováděné výzkumy, o nichž ve své knize informuje Koukolík (více viz. Koukolík, 2012).

V následující poznámce spíše pro zajímavost nastiňme jiný pohled na charakter evoluce, resp. charakter vývoje společnosti. Oproti Durkheimovu pohledu tento logicky mnohem více implicitně zohledňuje fakt neplatnosti premisy, jejíž optikou je člověk tvorem, který se za všech okolností chová ekonomicky.

⁶² Na druhé straně ovšem Durkheimův přístup čtenáři umožňuje nalézt asociace kupř. k výsledkům novějším výzkumů teoretiků takzvaného „sociálního mozku“⁶². Právě tyto výzkumy snad nejvíce odhalují, jak je Durkheimovo dílo i dnes velmi aktuální. Není to však zdaleka jediná oblast, k nimž vzbuzuje asociace. Zmiňme kupříkladu paralelu mezi Durkheimem a průkopníkem analytické psychologie Carlem Gustavem Jungem. Zdá se, že Durkheimovo *kolektivní vědomí* je minimálně zčásti tím, co Jung nazýval naopak *kolektivním nevědomím*⁶². K této paralele se níže ještě vraťme.

⁶³ Kupříkladu jeho ve výkladu poněkud matoucí prolínání obou rovin evoluce, tedy nedostatek potřebného rozlišování mezi ontogenezí a fylogenezí člověka.

Pozn.: Dvě roviny vývoje v rámci lidského sociálna?

Hovoříme-li o sociální evoluci, zastáváme názor, že v rámci lidského sociálna probíhají dva jakési odlišné lidským příčiněním spojené procesy vývoje s různým stupněm vzájemné závislosti, kde paralelní ekonomická subrovina vývoje, jež sice zdá se disponuje svým vcelku autonomním průběhem (zde máme na mysli především moderní ekonomiku poháněnou penězi, resp. úrokovým mechanismem, která se systematicky počala formovat především v Anglii na sklonku 17. století),⁶⁴ je jakožto lidský výtvar sama existenčně závislá na vyšší rovině lidského sociálna. Bohužel však zmíněná subrovina svou postupnou systémově danou objemovou hypertrofií fakticky onu vyšší rovinu lidského sociálna patologicky deformuje. Člověk obrazně řečeno „nastartoval“ tuto „moderní ekonomiku“ snad s vizí lepších zítřků společnosti, avšak dnes je patrné, že se společnosti tato „moderní ekonomika“ jaksi vymyká z rukou. Obdobné procesy v dějinách probíhají v jakýchsi cyklech, kdy si ekonomické faktory nakonec podrobují i sféru politiky. I politika se stává služkou ekonomických zájmů bez ohledu na potřeby společnosti jakožto celku. V průběhu těchto cyklů dochází v sektoru politiky k jakési všeobecné amnézii. Ta se projevuje zastřením skutečnosti, že ekonomický faktor by měl sloužit jako nástroj rozvoje lidského společenství, nikoliv naopak. Současnost je pak příkladem zmiňovaného převrácení. Společenství nyní slouží rozvoji ekonomiky, přičemž by se při současném zastření a převrácení „normálního“ stavu snad dokonce dalo říci, že s nedostatečnou regulací (v dějinách předešlých staletí velmi častou) rovina ekonomiky na člověku parazituje, ždíme jej a použitého odvrhává.

Jako každý jiný parazit tak „ekonomizace“ postupně svého hostitele ničí (některé jedince pouze psychicky, jiné psychicky i fyzicky). Takovýto přírůstek ovšem jakoby mezi řádky vylučuje nutnou podmínku existence tohoto parazitního principu, a to člověka, respektive jeho činy v pozadí tohoto mechanismu. Tudíž je snad na místě - nežli na samočinnou cyklicky se vracející hypertrofii oné ekonomické subroviny - spíše odkaz na hypotetické závěry známé knihy Koukolíka a Drtilové. Při pohledu na plody mnohého světového dění se totiž může zdát reálnou i domněnka vytrvalého prosazování zájmů určité skupiny jedinců, a to i přes fakt stále vzrůstající obrovské složitosti sociální reality. Zdá se být myslitelnou i skutečnost, že v určitých vypjatých a krajních situacích jsou Koukolíkoví „deprivanti“ schopni onu sociální realitu vychýlit, a to bohužel zpravidla vstříc sociální katastrofě.

⁶⁴ O námi nastiňovaném systému ve zmiňovaném smyslu se dá hovořit nejdříve od doby založení „Bank of England“ (1694) ve spojení s fakticky revolučními principy šíření a užívání papírových peněz (tzv. systém frakčního bankovníctví). Přestože již dříve existovala podobná – fakticky centrální - banka ve Švédsku „Bank of the Estates and Realm“ (1668), o rozšíření tohoto systému se postarala později Velká Británie (o tomto více viz. Lietaer, 2003).

3.4 Hypertrofie „nové ekonomiky“ a její dopady na práci obecně

Jan Keller poukazuje na dvě odlišné roviny dnešního života člověka: nutnost světa produkce a možnost světa konzumu (srov. Keller, 1995). V sociální vědě se pak celkově o tomto rozštěpení hovoří nepřiliš zřetelně, a to i přesto že se jedná o skutečnost naprosto zásadní a navíc stále více zřejmou. Hyperbolicky řečeno s nástupem všudypřítomných ekonomických principů vyměnili mnozí jedinci mnohem spíše jedno nevolnictví za druhé, nežli by získali nezávislost. Byla jim vesměs dána pouze mnohem spíše možnost svobodného konzumu – pakliže na spotřebovávání budou mít prostředky⁶⁵. Naznačenou dualitu má hypertrofovaná ekonomika tendenci spíše stupňovat. Pojem svoboda je poněkud okleštěným či přímo vyprázdněným termínem, který se svým významem mnohem spíše blíží náplni výrazu závislost přímo existenční. Stupňující se konzum, onen druhý aspekt, je navíc ekologickou hrozbou současnosti, což může mít pro lidský druh dopad přímo fatální (srov. Keller, 1995).

Bližší pohled na proklamované, s hypertrofií ekonomické sféry ruku v ruce jdoucí, pokřivení obecně sociální roviny, v němž hraje stěžejní úlohu finanční systém s veskrze parazitními fundamenty ve svém jádru, nás nutí, na rozdíl od E. Durkheima a jeho pojetí sociální evoluce jakožto přirozeného procesu se vším všudy, zastávat názor, že se předmět Durkheimova i našeho zkoumání, tzn. práce, v určitém momentu dějin právě v důsledku vcelku náhlé a překotné hypertrofie této subroviny, nikoliv ani zdaleka přirozeným vývojem, odklonil od svých původních podstat⁶⁶.

O které původní podstaty, od nichž se práce v jistý moment měla odklonit, se jedná?

⁶⁵ Avšak zmiňme, že s pozdějším nabytím sociálních práv se pro takovéto skupiny obyvatel blýskla jakási naděje na lepší budoucnost. Dotyční přičichli k více či méně reálné možnosti vzestupu po sociální vertikále.

⁶⁶ Durkheim považoval dělbu práce za podstatný mechanismus společenské soudržnosti. Zcela jistě se nemýlil, což dokládají společenské kolize vznikající v dobách hromadné nezaměstnanosti. Tuto domněnku snad podepírá i evolučně ontologická hypotéza (viz níže). Avšak jedná se dle našeho názoru pouze o část podstaty. Co veskrze způsobuje závislost jednotlivých článků pracovního soukolí? Je to právě závislost na existujícím systému, která nejvíce působí jako podstata soudržnosti v souboru jedinců, u nichž je zároveň typická stupňující se autonomie. Dle našeho názoru jsou to právě komponenty „moderní ekonomiky“ (především peníze, dluhový mechanismus, trh aj. ...). Obecně je to samotná existence „moderní ekonomiky“, respektive její potřeby, co způsobuje tuto závislost. Jde totiž opravdu veskrze o závislost, jak ji popisuje Polanyi. Je vyjádřena prostoupením všech aspektů života trhem. Právě tato závislost je dle našeho názoru nejzásadnějším moderním mechanismem soudržnosti.

Nástin odpovědí na tuto otázku čtenář nalezne již výše. Bezprostředně se dotýkají „přepychu“ pocitů obyčejného lidského štěstí spojeného s tvůrčí manuální prací.

Velmi pozoruhodnými se nám v tomto směru jeví závěry, ke kterým svým evolučně ontologickým přístupem dochází filosof Josef Šmajs. Šmajs zastává názor, že v případě práce (fyzické námahy) se u člověka jedná o potřebu, jež je zakotvena již v konzervativním lidském genomu. Člověk je pro zvládnutí velké fyzické námahy biologicky zkonstruován (původně pro překonávání velkých vzdáleností při hledání obživy aj.). Tím, jak si člověk v průběhu svých dějin počal domestikovat zvěř, pěstovat zemědělské plodiny, přetvářet abiotickými nástroji přírodní materii aj. (jinými slovy utvářel kulturu, která je de facto určitou formou „násilí“ páchaným na přírodě) jistým úhlem pohledu inovativním způsobem spotřebovával přebytky energie vynakládáním cílené fyzické námahy, kterážto byla na závěr doprovázena blaženými pocity spojenými s přirozenou únavou a vědomím dobře využitého dne, a která by nespotebována mohla snad ústít v napětí a konflikty mezi jedinci (srov. Šmajs, 2013, s. 16-19, in Nezaměstnanost).

Dá se říci, že takovéto klasické formy práce člověku saturovaly snad mnohé, avšak minimálně dvě potřeby. První pohnutkou pracovat bylo v každém případě zajištění obživy, druhou (spíše nevědomou pohnutkou) pak byl zmiňovaný výdej přebytku energie. Je třeba též připomenout, že takovéto formy práce (individuálně provozované zemědělství, řemeslo) byly svým charakterem dostatečně tvůrčí na to, aby jedinci i v tomto směru dokázaly posloužit a uspokojit jej. V každém případě změna přišla v momentě, kdy se hospodářství počalo měnit ve výdělečné.

Pomiňme zde následnou reciprocitu příčin a následků tohoto procesu přeměny a její dopady na společnost jako takovou (kupř. ekonomickou potřebu růstu, vývoj technologií, markantní nárůst populace, aj.) V tomto případě se zdá, přestože vztah těchto faktorů je nepochybný, že není zcela jasné, co je v tomto procesu příčinou a následkem. Zaměřme se spíše na jedince, respektive na dopady tohoto procesu na jedince.

S výdělečným hospodářstvím je spojena postupná sílící de-individualizace práce, technologická specializace⁶⁷, hromadnost výroby a v neposlední řadě monotónnost pracovního procesu. Výše jsme si též uvedli, že v dějinách došlo k prostoupení všech aspektů lidského života principy trhu. Právě tento fakt je nepochybně posledním střípkem v mozaice převratu podstaty práce.

Nyní se obraťme na filosofa Voltaira, který si ve své korespondenci velmi trefně postesknul, a uveďme si v rámci citace jeho slova. Voltaire sám výtku napsal v poněkud jiném kontextu, avšak velmi výstižně vystihuje skutečnost, kterou máme na mysli.

„Doposud jsem žil, abych pracoval, zatímco nyní budu muset pracovat, abych žil“...

(Voltaire, in Orioux, 1966 s. 64).

Voltairem vyčtené i bez autorova záměru, a možná i poněkud paradoxně, vystihuje „kopernikovský obrat, který rovina práce díky masivnímu nárůstu významu ekonomie v životě člověka prodělala. Obrazně řečeno oním obratem je „znásilnění“ lidské práce (fakticky člověka) trhem.

Pozn. Nerovnost mezi jedinci a zastřená vize pokroku

Je potřeba říci, že aby v životě člověka zmíněná „původní podstata“ práce byla vůbec historicky možná, musel být daný jedinec značně nezávislým předně na panujícím politicko-mocenském systému a v době moderny pak nezávislým ekonomicky. Drtivá většina jedinců po velmi významnou část lidských dějin nezávislou nebyla a nezávislou nejspíš nikdy nebude. Vtírá se představa, že podstatným faktorem (jednou z podstatných příčin) markantní nerovnosti a závislosti, jež vystřídal historicky starší poddanství v tradičních společnostech, je právě ničím neregulovaný trh, tj. absence dodatečného přerozdělování bohatství (srov. Keller, 1992). Takovýto trh, stejně jako instituce urozenosti dříve stranila urozeným, totiž implicitně straní těm, jejichž cesta začíná v ekonomicky příhodných podmínkách (dotyční jedinci mají možnost lepšího vzdělání, jsou od narození většinou poněkud jiným způsobem stimulováni aj.). Toto umocňuje i náhled na dané jedince ze strany veřejnosti.

Společenské klima zastává všeobecným konzumentem modifikované normy, přičemž společnost jimi ovlivňovaná jednoznačně upřednostňuje majetné jedince⁶⁸. Zmíněné chápeme jako jistou modifikaci děděného společenského statusu. Zde si vzpomeňme na výše již zmiňovanou patologickou formu dělby práce popsanou Durkheimem. Námi popisované společenské „meta-předpoklady“ jsou jejím semeništěm.

⁶⁷ Právě tuto „technologickou specializaci“ typickou pro racionalizovanou hromadnou výrobu bychom chtěli důrazně odlišit od prosté historické dělby práce, jež je daná sociální evolucí, a která vychází z přirozených vloh jedinců k určitým činnostem. Tyto dvě formy dělby práce Durkheim, dle našeho názoru, chybně směřuje.

⁶⁸ Domníváme se, že klíčem k úspěšnému vykročení jedince do „světa“ takto v drtivé většině případů není ani tak jeho talent, nýbrž míra sebevědomí či celkově ekonomicky „správné“ sebepojetí, které se však mnohem snáze získává v podmínkách nezávislého dostatku.

Nahlížíme-li na historické skutečnosti prosociální optikou, lze říci, že v určité fázi dějin mnozí jedinci sahali či se i stali relativně nezávislymi ekonomicky a následně i politicky (středostavovští buržoové), a druzí (dělníci) k větší nezávislosti nakročili právě ze strany pozdějších již několikrát zmiňovaných prosociálních státních restrikcí. I dělníci, přestože zůstali v závislosti na výkonu námezdního zaměstnání, dostali do rukou páku pro utváření vlastního (lepšího) osudu formou postupně dotvářeného zákoníku práce a jiných sociálních práv.

Dostatečně to dokumentujeme kupříkladu pouhý fakt, že jedinec již nemusel kývnout na uzavření evidentně nevýhodného pracovního poměru, aniž by následkem toho neupadl do skutečné životní nouze.

Danou skutečnost lze chápat jako značný pokrok v systému po okraj plném nevybíravých ekonomických principů trhu. V očích populace panoval vcelku oprávněný optimismus do budoucna, což odrážela v intelektuální sféře i tehdejší díla na poli sociální vědy (srov. Keller, 2009). Dá-li se hovořit o vlastní vizi či konkrétním vyjádření abstrakta pokrok stran této skupiny obyvatel, nepochybně bude jeho vyjádření spojeno jednak s aspektem jistoty nalezení důstojně ohodnoceného zaměstnání, pomocí něhož bude schopen daný jedinec uživit rodinu; dále s jistotou, že toto zaměstnání ze dne na den neztratí – bude-li plnit, co plnit má - a samozřejmě s nadějí v možnost vertikálního posunu na sociálním žebříčku přímo pro sebe nebo pro svou následující generaci. Všechny tyto aspekty jsou nyní, řečeno s notnou dávkou taktu, hypertrofovanou ekonomikou minimálně zastřeny. Ve světle současné reality nabývá „nezávislost“ kontur sociální fikce. Skutečností se totiž mnohem spíše stává regrese k nezdravé formě závislosti (srov. tamtéž).

V následujícím textu se zabývejme posuny v organizované práci a především v oblasti, jež se současné lidské práce přímo dotýká, tzn. v „moderní ekonomice“. Letmo zmapujme poslední cca století.

4 Ekonomika a její dopady na oblast organizované práce

Práce ve svém současném pojetí, což ji více méně charakterizuje již minimálně od pokročilé fáze průmyslové revoluce⁶⁹, je tedy nerozlučně spjata s ekonomikou. Organizované podoby práce jsou v podstatě dítkem „moderní ekonomiky“. Z této podstaty je takováto práce na ekonomice a její situaci závislá, je hříčkou v jejích rukou. Posledně vyřčené platí o to více, existují-li organizace, které stojí nade všemi ostatními ekonomickými aktéry, tzn. centrální banky. Takovéto banky jednotlivé ekonomické subjekty fakticky integrují do širšího systému. Systém banky samy jednak utváří v rámci ekonomik jednotlivých zemí distribucí tamního oběživa (které jsou nuceny ostatní subjekty akceptovat), a zároveň svými restrikcemi tento systém dále koordinují jak směrem dovnitř, tak i vně domácí ekonomiky. Naznačovaný systém má tak formu nadnárodní sítě, v níž tyto banky představují již fakticky životně nezbytné orgány (srov. Lietaer, 2003).

Vzhledem k platnosti přenosu aktuálních skutečností z vyšší roviny na rovinu nižší a naopak, zvláště pak s přihlédnutím k masivnímu využívání nejnovějšími médii na přenos dat, které extrémně zkracují vzdálenosti a stejně tak extrémně šetří čas, platí o to spíše, že podoby práce a její množství na „trhu“ jsou jen zpětným odrazem stavu ekonomiky celkově⁷⁰, respektive jejích aktuálních potřeb, a ani zdaleka nevykazují významnou trvalost v čase. Naprosto výstižně námi naznačované v obecném měřítku charakterizuje Baumanův termín *tekutá modernita*.

Bauman jím odkazuje především na v současnosti charakteristickou nestálost či jinak také nejistotu a z nich plynoucí důsledky pro člověka, který na ně z dlouhodobého hlediska není ze své přirozenosti konstituován. Tekutost modernity přináší řadu úskalí. V oblasti zaměstnání můžeme hovořit o tzv. flexibilizaci, která jedince nutí neustále se přizpůsobovat novým okolnostem, pružně vstřebávat inovace. Bauman hovoří též o privatizaci sociálních problémů, k níž dochází v důsledku odbourávání sociálního státu. Hovoří o záměrném vštěpování pocitů vlastní odpovědnosti za případný neúspěch v přesycené a krajně vrtkavé „predátorské ekonomice“ (Šmajš).

⁶⁹ Minimálně ve Velké Británii.

⁷⁰ Troufáme si tvrdit, že jen zřídka jsou tržní dysfunkce lokálního rázu, aniž by fakticky nebyly důsledkem „něčeho většího“.

Bauman též zmiňuje fenomény tzv. negativní globalizace, jako jsou sociálně nepříznivé dopady globalizace trhu a kapitálu, globalizace kontroly a informací, násilí a zbraní, a v neposlední řadě zločinu a terorismu (srov. Bauman, 2008).

Baumanova perspektiva *tekuté modernity* přes svou výstižnost neodkrývá (nesnaží se o to) žádnou historickou zákonitost, ani žádný záchytný bod, jehož pomocí by se dal vysvětlit takovýto celospolečenský trend. Nepodává vysvětlení, ani řešení, pouze pokládá otázky. Proto nyní zvolme perspektivu jinou, pomocí níž bude v historii modernity možno vysledovat jakési cykly obdobných pohybů, respektive trendů.

Je to právě námi hojně využívaný zdroj *Velká transformace* (Polanyi), který takového historické trendy váže k prosazování vesměs utopické myšlenky volného trhu. Tato myšlenka stála u zrodu „nové ekonomiky“ cca počátku devatenáctého století. Především v pozdějších dobách je pak spojena na jedné straně s nárůstem obchodu v mezinárodním měřítku - jakousi globalizací ekonomiky, jež je zároveň spojena se striktním oddělováním politiky a ekonomiky, a v neposlední řadě i s výše naznačovaným faktickým přenášením ekonomického tlaku plynoucího z mezinárodní makro-ekonomické roviny (tzn. nutnosti udržování stabilní měny aj.) směrem k rovinám nižším. Konkrétně námi zmiňované představuje přenos takového tlaku na rovinu domácího průmyslu a následnou transformaci v tlak na trhu práce⁷¹. Tato ekonomická kaskáda tady fakticky v posledku transformuje v problémy ryze sociálního rázu (spojené s důsledky kupříkladu nezaměstnanosti, výrazné příjmové polarity, s pauperizací mas aj.). Je zjevné, že takovéto problémy jsou státy nuceny řešit na národní úrovni, ačkoliv je získávají fakticky formou externalit globalizované ekonomiky. Polanyi tak poukazuje na nepřilíš zdůrazňovanou skutečnost, že snahy prosazovat utopický volný trh, jsou jednak už ze své podstaty globalistické, avšak co je podstatné především, přináší *zákonitý* sociální rozklad.

Stejně zákonitým pak Polanyi spatřuje sebeobranný protipohyb společnosti ve formě politiky tržních restrikcí, které představují reálné snahy řešit ony zmiňované znaky sociálního rozkladu (dlužno dodat, že nejen pohled do historie činí tyto domněnky oprávněnými).

⁷¹ Tedy na bedra námezdně pracujících.

Tento pohyb směrem k faktickému opětovnému propojení politiky a ekonomiky (což je v podstatě znovunabytí moci) tak může nabýt forem jednak levicových, nebo naopak extrémně pravicových – fašizujících⁷². Také námi v dalším textu často zmiňovaná Švihlíková ve svém nástinu jedné z několika možných trajektorií vývoje současné ekonomické situace na možnou fašizaci společnosti upozorňuje, přičemž sama fakticky zastává druhou Polanyiim nastíněnou možnost⁷³. Polanyi, který myšlenku volného trhu demaskoval a v podstatě ji označil v čisté podobě v rámci společnosti za utopickou, a snahy o její uplatňování ve svých důsledcích za neslučitelné s demokracií, v souvislosti s faktem vzniku existence tržního systému, respektive s ohledem k jeho zákonité modifikaci říká toto: „*Objevení společnosti je buď koncem, nebo znovuzrozením svobody*“ (Polanyi, 2006, s. 256).

Zdá se, že právě takovéto Polanyiim odhalené snahy prosazovat myšlenku volného trhu, jeho postupnou hypertrofii i s následným obraným protipohybem společnosti jsou charakteristické jakýmsi cyklickým opakováním - v různých modifikacích, neboť každý cyklus je též přirozeně charakteristický novou kvalitou - již prakticky po celá cca dvě staletí „moderní ekonomiky“, respektive obrazně: od zrodu „společnosti“. Optikou Michala Hausera se jedná o neustálé ožívování již několikrát zemřelé zombie (srov. Hauser, 2012).

Nelze se ubránit dojmu, že takovéto „cykly“ připomínají křeč. I na tomto základě chápeme tuto neustále se opakující křečovitou snahu o revitalizaci systému, respektive chápeme přímo tento systém, tzn. „moderní ekonomiku“, jako člověku nepřilíš přirozenou.

Domníváme se, že je to právě opak našeho stanoviska, co je důvodem toho, že se při svém rozboru podob práce prakticky od prvopočátků člověka Emilé Durkheim snažil její moderní s průmyslovou revolucí spjaté podoby začlenit do rámce sociální evoluce. Chápal tyto formy práce v jádru jako nevyhnutelný (přirozený) vývoj a zákonitou, především v pozdějším období patrnou hypertrofii ekonomického sektoru, ve své práci příliš neproblematizoval, neboť ekonomickou doktrínu volného trhu, respektive její nevyhnutelné dopady nedomýšlel do důsledků.

⁷² Zde je možná nasnadě doplnit sebeobranný společenský protipohyb o některé formy současného terorismu, který by se snad též dal chápat opět s určitou mírou abstrakce jako způsob boje proti „importu“ tržních mechanismů a s nimi spojených důsledků do mnohdy funkčně naprosto odlišných společností.

⁷³ Naší optikou zastává Švihlíková pozici fakticky sociálně politicky liberální.

Navíc je nutno dodat, že tvůrčí působnost E. Durkheima spadá právě do období Polanyiim označovaného za onen společenský obranný protipohyb. Faktem zůstává, že opětovná hypertrofie ekonomiky začíná být znovu zvláště patrná především po přelomu 19. a 20. století, respektive ještě později. Polanyiho optikou pak ve světovou válku s pořadovým číslem dvě vygradoval obranný protipohyb společnosti (následek fašizace společnosti), která se ocitla v drtivých kleštích prosazování ortodoxních tržních principů (srov. tamtéž).

Přibližně třicet let po druhé světové válce se objevuje nový cyklus ožívání myšlenky volného trhu, a to na úkor poválečného tzv. „sociálního modelu“ státu vzešlého z obranného společenského protipohybu. Proces demontáže „sociálního modelu“ státu nyní vrcholí existencí neoliberalismu⁷⁴.

4.1 Společenské posuny

Devatenácté století je obecně charakteristické přesunem těžiště práce, respektive pracovníků ze zemědělství do průmyslových výroby. Tento proces v mnoha zemích vrcholil v období mezi dvěma světovými válkami (srov. Keller, 2009). Zároveň je patrná proměna samotné podoby průmyslu. Vedle technologického vývoje přichází podstatná změna též v oblasti strategie průmyslníků. V poslední třetině 19. byl v průmyslově vyspělých zemích trh již přesycen konkurencí, což vyvolávalo snahu o mimotržní dohody, fúze či vznik holdingových společností. Ve svých důsledcích zmíněné vedlo též k fenoménu „nového kolonialismu“, tedy zjednodušeně ke snaze o nalezení levných zdrojů surovin a zároveň nových odbytišť pro výrobky vyrobené v centrální zemi. Toto období představuje též nabývání na významu vlastníků volného kapitálu. Přelom století tedy přinesl monopolizaci průmyslu (v USA začíná nabývat na objemu již po občanské válce), již definitivně posvětil výsledek I. světové války. Představoval též revoluci ve vedení podniků. Duménil s Lévy hovoří o „manažerské revoluci“ v řízení a změně forem vlastnictví, respektive jeho oddělení od řízení podniků (srov. Duménil, Lévy, 2011).

⁷⁴ Současnost nás však již zastihuje, zdá se, na jakémsi předělu tohoto cyklu. Očekáváme tudíž další obranný sociální protipohyb, který bude muset, stejně jako ostatní protipohyby v historii, ústít v novou kvalitu.

Podotkněme, že nastíněná modifikace Polanyiho předpokladů z díla Velká transformace nekoliduje s naší myšlenkou „dvojí evoluce“, respektive s konstruktem parazitní „paralelní“ evoluce finančního systému v rámci sociální, na níž jsme se jen letmo snažili poukázat při výčtu Durkheimova postulátu sociální evoluce.

Na pořadu dne byl nyní taylorismus. Pyramidová struktura organizací jasně definovala pravomoci a odpovědnost zaměstnanců. Na pracujícího člověka, vzhledem k nutnosti zvyšování jeho výkonu, bylo nahlíženo téměř jako na stroj. Vše prostupujícím předpokladem byl názor, že jedinec musí být do práce nucen. Ještě vlivnějším směrem, respektive po druhé světové válce etablovanějším a nakonec v západních zemích téměř všeobecně přijatým, byl tzv. *fordismus*. Pásová výroba a normalizace s fordismem spojená nebyla v podstatě ničím jiným než „rozumem moderny“ aplikovaným v průmyslu (srov. Keller, 1992).

Pozvolna však, „humanističtější“ vývojem vědeckého managementu a s rozvojem psychologie – počal být brán zřetel i na méně patrné potřeby každého zaměstnance jakožto člověka. Samozřejmě i toto, docházelo-li k zmiňovanému vývoji v rámci tzv. vědeckého managementu, se však dělo z důvodu zvýšení výkonu zaměstnanců a efektivity práce. Období třicátých let 20. století je pak ve znamení ataky stran finančních zájmů.

Již předtím, jak bylo výše zmíněno, dochází k expanzi finančníků do průmyslu, což fakticky zastírala, avšak zároveň i indikovala akciová forma vlastnictví podniků.

V rámci zmíněného trendu dochází tak jednak buď k masivní proměně formy vlastnictví (naznačená proměna podniků v akciové společnosti), nebo ke kolapsu podniků se „starým“ systémem vedení a vlastnictví, jež se nedokázaly etablovat také proto, neboť neměly podporu „velkých financí“. Vzniklá lavina strhla do krize celou ekonomiku USA a díky provázanosti finančních systémů⁷⁵ i další státy v Evropě (srov. Duménil, Lévy, tamtéž).

Třicátá léta byla doprovázena masivní nezaměstnaností. Jednotlivé státy byly nuceny situaci řešit. Krize byla vesměs chápána jakožto selhání ekonomického liberalismu, který vzýval ničím neregulované trhy. Zjistého úhlu pohledu tkvěl také problém v odluce ekonomiky a politiky. Vzhledem k tomu, že vzniklá situace div že nepřivedila kolaps celého systému provázaných ekonomik, byly vesměs přijaty vcelku zásadní tržní restrikce ze strany států.

⁷⁵ Konec války představoval též zrod skutečně integrovaného světového finančního systému. Úvěry byly ze strany vítězů konfliktu podmíněny nutností vzniku tzv. centrálních bank. Centrální banky tak vznikaly i v zemích, jež jimi do té doby nedysponovaly.

Tyto vytvořily jakési dočasné, pro všechny aktéry více či méně výhodné status quo. Ekonomika byla opět do jisté míry podřízena politice. Obdobná řešení se naskýkala vesměs dvojího druhu. Byla to jednak řešení orientovaná v politologickém schématu pravolevého politického spektra tzv. „doleva“ (kupř. Rooseveltův „Nový úděl“) a v druhém případě řešení orientované „doprava“ (kupř. italský fašismus, německý nacionální socialismus aj.).

Vzhledem k nepříliš dlouhému časovému období od konce válečného konfliktu, nově i silné zainteresovanosti zahraničních zájmů (USA) v německé ekonomice a celkově s ohledem na výsledky kapitulace, jež přinesly obecně nepřátelské nálady a pocit křivdy v německé společnosti (vedle neskutečné bídy obyvatelstva) se snad dá konstatovat, že je to právě radikální způsob řešení krize systému třicátých let, který sice v Německu přinesl dočasně uspokojivé výsledky, avšak následně vyústil ve světový konflikt s pořadovým číslem II (srov. Polanyi, 2006). Toto vše, mimo jiné⁷⁶, umožnilo narušenému jedinci přivést svět k faktické lidské katastrofě.

Brettonwoodský systém jakožto výsledek II. světové války přesunul finanční centrum z Británie do USA. USA byly nyní největším světovým věřitelem a mocností číslo jedna. Dolar byl svázán se zlatem a politika jednotlivých států, pakliže nebyly z tzv. východního bloku, kde byla ekonomika centrálně plánována, byla vesměs ve znamení „podpory strany poptávky“. Jednalo se fakticky o státní kapitalismus nebo jinak také „sociální model“ či sociální stát (srov. Švihlíková, 2010).

4.1.1 Směrem na východ

SSSR ukrojil svůj díl světa (sféru vlivu) a oddělil jej tzv. „železnou oponou“. Satelitní lidově demokratické republiky, kde došlo v průběhu padesátých let k převzetí moci často formou politických pučů, byly charakteristické autoritativními režimy poplatnými sovětskému centru, značnou občanskou i politickou nesvobodou a represemi ze strany státní moci. Centrálně plánovaná hospodářství byla vesměs orientována na technologicky nenáročnou výrobu či přímo prvovýrobu, což jednak v důsledku znamenalo velké ekologické zatížení daných regionů a také nedostatek luxusnějšího zboží k běžnému užití občanů (srov. Pick, 2011).

⁷⁶ Dle našeho názoru se bez podpory mocných kruhů obyčejnému člověku takto radikálně zasáhnout do dějin nepodaří. Také Polanyi poukazuje na podporu vyšších politických i ekonomických kruhů, které se nejen v Německu Hitlerovi dostalo.

Model ekonomiky, kde teoreticky „všechno bylo všech“ a prakticky žádného z občanů, vedl k masivní „svěpomoci“⁷⁷ občanů a k jakémusi „šedému vlastnictví“ státních podniků stranickými kádry, kde výhody systému, tzn. značné pravomoci v rámci závodu (okresu), kupř. nad zaměstnanci aj., jimi byly privatizovány, zatímco veškeré náklady financoval stát (byly fakticky socializovány)⁷⁸. Daný systém pak byl charakteristický zcela specifickou formou korupčního jednání a klientelismu. Takovéto formy korupce zpravidla neměly své vyjádření ve finanční podobě, neboť s trochou zjednodušení si za peníze na daném trhu prakticky nebylo co koupit, nýbrž nabývaly forem „materiální či politické výpomoci“. Atribut moci či zaštitění mocným patronem mohl být vyjádřen kupř. vlastnictvím nedostatkového zboží, možností vycestovat či umožněním studia potomkům daného jedince (srov. Frič a kol., 1999)⁷⁹.

4.1.2 Směrem na západ

Oba koncepty se snažily o plnou zaměstnanost, přičemž i v západním bloku došlo k zestátnění strategických průmyslových odvětví. Následujících cca třicet let po válce je ve znamení ekonomické konjunktury. Velký podíl na dané situaci měla potřeba poválečné obnovy a velký úbytek populace. Později se v tomto duchu hovoří kupř. o německém ekonomickém zázraku, a to především v souvislosti s jeho specifickým sociálně-politicko-ekonomickým systémem. Jednotlivé světové končiny začínají nabývat určité samostatnosti, neboť poválečný dluh je více méně splacen (přibližně druhá polovina šedesátých let). Budoucnost je nyní mimo USA spojována paradoxně právě především s německou a japonskou ekonomikou, tedy se zeměmi, které prohrály válku. Ty totiž začínají být skutečnými konkurenty ekonomiky USA (srov. Frič a kol, tamtéž).

⁷⁷ „Svěpomoc“ je samozřejmě eufemismem pro značně rozšířený fenomén rozkrádání.

⁷⁸ Zde je zratelná paralela k současnému stavu světa, respektive fungování v rámci jednotlivých ekonomik. Také dnes dochází k privatizaci výhod a socializaci nákladů.

⁷⁹ Rozdělení světa do dvou zneprátelených táborů, které byly fakticky snad snahou o realizaci již mnohokrát výše zmiňovaných dvou „velkých příběhů modernity, avšak pod značným nánosem reálně-politického balastu, přineslo masivní zbrojení a v posledku také nejistotu stran nebezpečí nukleárního konfliktu. Tzv. „studená válka“ transformovala na zlomových liniích ve války faktické, jež byly charakteristické intervencí ze strany vůdčích zemí. Přestože k otevřené konfrontaci nikdy nedošlo, v důsledku daný stav, resp. četné intervence „ochránců demokracie“, představovaly nárůst politického extremismu či přímo terorismu v demokratických zemích, neboť formy protestu proti jednostrannostem daných politik mnohdy dostatečně nerezonovaly v politickém prostoru.

Právě nedostatečná rezonance občanského protestu v politickém prostoru je jedním z aspektů, který je charakteristický i pro dnešní dobu. Je to jeden ze stěžejních bodů, na něž poukazuje ve svých kritických pracích filosof Václav Bělohradský.

Od padesátých let pracující jedinci zažívali nebývale příznivé období. Nebývalá byla i možnost sociálního vzestupu. Otcové byli nyní schopni ze svého platu uživit rodinu a sociální práva zhmotněná kupř. ve všeobecně dostupném vzdělání, umožňovala nasměrovat budoucnost dětí mimo dělnickou sféru. Zdálo se rozumným spojovat svůj život, případně i svých dětí, s jediným závodem. Ostatně tomu odpovídal i způsob vedení podniků, způsob odměňování, včetně strategie kariérního postupu v rámci podnikové hierarchie. Vše se počalo měnit v druhé polovině sedmdesátých let.

Frazeologie doznívajících „velkých příběhů modernity“ vzývala technologický i jiný pokrok, a ten měl snad sloužit ke zlepšování životních podmínek čím dál tím většího počtu jedinců. Blízká budoucnost získávala v tehdejší optice optimistické přívlastky. Společnost se v těchto vizích odívala do líbivých metafor (kupř. společnost volného času aj.), avšak od konce sedmdesátých let minulého století již začínalo být na poli obvyklé lidské praxe zřejmé, že takovéto vize jsou minimálně nadnesené. Právě přibližně od konce sedmdesátých let pak náhle značná část populace nuceně skutečně získávala značné penzum volného času, avšak za poněkud jiných okolností a podmínek, než by si snad ona sama přála. Na vlastní kůži mnozí nyní zakoušeli reálný obsah ekonomického pojmu „strukturální nezaměstnanost“.

Toto období je charakteristické přesunem práce do tzv. terciární sféry služeb, což dle Kellera mimo jiné souvisí též s masivním nástupem žen na trh práce. Emancipace žen jde pak ruku v ruce se změnami vzorců rodinného chování, a toto vše, společně s projevy ekonomické globalizace postupně nalézají svůj průsečík ve stupňujícím se tlaku při postupném šíření neplnohodnotných, flexibilizovaných forem práce (srov. Keller, 2011). V literatuře (především té zabývající se makro-ekonomikou) mapující tento přechod se dočteme o nasycenosti trhu. Dočteme se o dokonané poválečné obnově či zjednodušeně o tom, že se postupně z ekonomického hlediska akcionářům podniků přestává vyplácet vyrábět, protože jejich peníze se dostatečně nezhodnocují, neboť ze strany států docházelo k vcelku výraznému přerozdělování výsledků práce.

Sedmdesátá léta jsou též ve znamení tzv. ropných šoků (1971, 1979). Celková (strukturální) krize 70. let pak přináší notný úbytek zpětného toku financí do výroby. Rok 1979 představuje změnu strategie v boji proti inflaci vcelku masivním nárůstem úrokové míry ze strany centrální banky USA (FED).

Z jistého úhlu pohledu by se snad tento krok dal chápat jako „převrat“ ve prospěch velkých vlastníků kapitálu, neboť se daným opatřením jejich kapitál začíná skutečně významně zhodnocovat (Duménil, Lévy, 2011). Toto opatření proti inflaci představuje též nárůst úrokových měr (úroků) dlužníkům USA. Zvláště postiženy byly tzv. rozvojové země, které se ocitly v dluhových kleštích.

Řešení bylo nasnadě. Na pořad dne přišel tzv. „washingtonský konsensus“ a drastická opatření doporučená organizacemi jako jsou MMF a Světová banka. Tato opatření v podstatě nepředstavovala nic menšího než radikální liberalizaci obchodu, otevření se zahraničním investicím (drtivé konkurenci) a masivní snižování státních výdajů, což se do značné míry dotklo především sociálních programů daných regionů a postihlo tak nejchudší skupiny obyvatel. V dlouhodobé perspektivě pak daná opatření znamenala především uchvácení těchto zemí zahraničním velkokapitálem, privatizaci strategických odvětví průmyslu (včetně přírodních zdrojů) a samozřejmě nárůst příjmové polarizace (jinak řečeno nárůst naprosto amorální chudoby uprostřed nebývalého nadbytku). Mnozí ekonomové mluví o drtivém nástupu neoliberalismu (srov. Švihlíková, 2010).

Vesměs nucený přechod od keynesiánského modelu vedení ekonomiky, tzn. politiky plné zaměstnanosti (či jinak: politiky podpory strany poptávky) k modelu ekonomiky ztělesňované ekonomem Miltonem Friedmanem představoval obrat k neoklasickému přístupu v ekonomice (jinak: k podpoře strany nabídky). Do té doby neznámá „strukturální nezaměstnanost“ (i jiné nově se objevující fenomény) vedla k úvahám o přirozené míře nezaměstnanosti, jež nově není nulová (6-7 %), čímž tato potažmo odkazuje až k jedincům, kteří budou nadále pro potřeby ekonomiky neužiteční, a to i přesto, že ekonomika jako taková bude na případném vzestupu (srov. Švihlíková, tamtéž).

S ekonomem M. Friedmanem je spojen především fenomén monetarizace, zdůrazňování významu peněz v ekonomice, snaha o odpoutání aktivit centrální banky od zásahů ze strany státu. V rovině politiky nalezl tento směr svůj výraz v aktivitách tzv. nové pravice, jejímiž čelními představiteli byl R. Reagan a M. Thatcherová.

V praxi na pořad dne přichází privatizace státních podniků, snaha o odbourávání tzv. podnikatelsky demotivujících institucí (odborů, přílišné ochrany zaměstnanců aj.). Podnikatelským subjektům jsou snižovány daně.

Přes zmíněné stimuly ze strany států však dochází, snad i jako jeden z výsledků zostřené konkurence, k masivnímu nárůstu nadnárodních firem s pobočkami v rozvojových zemích. Sedmdesátá léta tedy též přináší masivní nárůst dělby práce, respektive rozpojení výrobního procesu spojeného s přesunem výrob za levnější pracovní silou a větším daňovým zvýhodněním. Jednotlivé státy, resp. jejich ekonomiky, jsou tak na sobě stále více závislé. Opatření politiků pak představuje jejich fakticky ústup ve prospěch mocných ekonomických aktérů, kteří nyní nepokrytě ovlivňují politiku jednotlivých zemí v doposud nebývalé míře (srov. tamtéž).

Firmy tzv. zefektivňují a racionalizují výroby. Toto vše z pohledu pracujících představuje hromadné propouštění a nárůst všeobecné nejistoty. Mnozí jedinci, kteří doposud žili v představě jednoho „celoživotního“ zaměstnání, zakouší nemalé obtíže s uplatněním na trhu práce.

Jestliže doposud postupovala tzv. globalizace vcelku pozvolna, nyní byla v tomto směru stržena bariéra. Finanční sektor nabýval na objemu a získával navrch nad jinými odvětvími ekonomiky (mluví se o tzv. financionalizaci ekonomiky). Vyřčené šlo ruku v ruce s ustanoveným systémem volně plovoucích směnných kurzů (cca od roku 1973), které přivodil pád tzv. brettonwoodského poválečného systému spojeného se zlatým krytím dolaru. Podstatná bariéra byla svržena. Finance se postupně „zabydlují“ jakožto komodita na trzích (burze). To vše stupňovala masivní progresa na poli výpočetní techniky, která pozvolna od konce sedmdesátých let gradovala, aby nakonec ústila v naprosto nepřehledný úprk konce dvacátého a začátku jednadvacátého století. Tento vývoj zároveň umožnil okamžité přesuny kapitálu odkudkoli kamkoli. Záhy se objevují též krajně „nezdravé“ spekulace, ať už s měnami jednotlivých států či jinými komoditami (ropa aj.).

4.1.3 Postbipolární svět

Konec bipolárního rozdělení světa spojený s rokem 1989, zdá se, přišel v pravý čas. Otevřel „západu“ dosud nepřístupné trhy. Návrat bývalých lidově demokratických republik k tržní ekonomice se odehrával vesměs striktním uplatňování již zmiňovaných zásad „Washingtonského konsensu“, tedy v následování předpokladů, které se již nedávné minulosti ukázaly být sociálně i ekonomicky zhoubné⁸⁰ v rozvojových zemích. Probíhali zde více či méně průhledné masivní privatizace státních podniků s vesměs pochybnými výsledky⁸¹. Předčasně aplikovaná úplná směnitelnost měn, radikální liberalizace zahraničního obchodu bez dočasných mechanismů chránících domácí výrobu aj., vystavili takovéto ekonomiky drtivé konkurenci technologicky sofistikovanějších, a také zpravidla subvencovaných výrobků. Vzhledem k tomu, že míra zaostávání států tzv. bývalého „východního bloku“ byla přímo úměrná sofistikovanosti jejich výrob, důsledkem byla tendence těchto států k upřednostňování technologicky nenáročných (nikoliv však nenáročných po stránce ekologického zatížení) prvovýrob, případně tyto státy v podstatě přebíraly roli „montážních dílen západu“ (srov. Pick, 2011).

Některé tyto státy také směřovaly vstříc začlenění do EU. Podmínky vstupu však z dnešního pohledu byly nastaveny tak, aby z rozšíření ekonomicky profitovaly především zakládající členské země. Důkazem může být kupříkladu nespravedlivě omezené dotace zemědělských a potravinářských produktů (pouze 25% z celkové sumy). Domácí výrobky tak cenově jen těžko mohly konkurovat plně dotovaným produktům tradičních členských zemí. V tomto smyslu zde zmiňme ještě kupříkladu dočasně omezený pohyb občanů nově přijatých zemí za prací do ciziny (kupř. ze strany Německa, Francie), ačkoliv nově přijaté země volný pohyb omezovat nemohly (srov. Booker, North, 2006).

⁸⁰ Výkladní skříň „úspěchů“ těchto opatření je kupříkladu Rusko devadesátých let, které se záhy ocitlo v katastrofální ekonomické situaci. (srov. Švihlíková, 2010).

⁸¹ Velmi poučná je v tomto směru kniha: FRÍČ, P. a kol.: *Korupce na český způsob*. Praha: G plus G, 1999.

Jak již bylo řečeno, nesla se devadesátá léta ve znamení prudkého rozmachu výpočetní technologie a médií na přenos dat (překotný vývoj nadále pokračuje). To samozřejmě na jedné straně uspíšilo některé z aspektů spojených s fenoménem globalizace.

Zmiňované přináší nemalé problémy ve spojení s inovacemi v ekonomické sféře.

Výše naznačované progrese ústily, v kombinaci s finanční deregulací probíhající v devadesátých letech a na jeho sklonku (zrušení Glass-Steagallova zákona⁸²)

a s tzv. „kvantitativním uvolňováním“, v ekonomické „bublíně“ (většinou v důsledku rozmachu „toxických“ finančních derivátů). Finanční systém je tak krajně nestabilní, což se zákonitě přenáší i na ostatní sektory ekonomiky.

V rámci průmyslu, který je nucen pro udržení v současnosti velmi moderní „rentability“ snižovat náklady mzdové i jiné, dochází v technologicky vyspělých zemích k nové vlně automatizace, která v mnoha směrech představuje eliminaci lidské pracovní síly. V čistě sociální rovině tento fakt představuje fakticky časovanou bombu.

Z důvodů snižování nákladů též dochází k již zmiňovaným přesunům celých technologicky nenáročných, avšak ekologicky nevybíravých výrob do rozvojových zemí s levnou pracovní silou, příznivou daňovou legislativou a nepříliš rozvinutou pro-ekologickou politikou. Toto se jednak projevuje na míře nezaměstnanosti v daných regionech, dále na míře ekologického znečištění, přičemž nejen v rozvojových zemích, a to tím spíše, že systém je postaven především na bezmezném konzumu.

U současných výrobků je implicitně eliminována trvalost. Společenskou normou je nyní obludná a krátkozraká spotřeba živená reklamním šílenstvím, jež je ještě mocnější, než byla v dobách „státem podporovaného konzumu“, která jakoby snad i měla odvádět pozornost. Krátkozraká spotřeba odvádí pozornost jednak od hlubších úvah o smyslu života člověka, a dále od úvah nad budoucností člověka jakožto druhu. Toto nakonec fakticky všeobecně zhoubné počinání je ve vztahu k jakékoliv budoucnosti slepé. Výplody doby využívají obraz budoucnosti pouze v momentech, kdy se na něm dá vydělat. Současnost je určitým prismatickým pohledem charakteristická – zdá se - pozvolným regresem k předešlému vývojovému stupni (Keller, 2009, s. 87-89)⁸³.

⁸² Zákon byl přijat v souvislosti s krizí třicátých let. Zabraňoval zapojování komerčních bank do rizikových investičních obchodů oddělením investičního a komerčního bankovníctví. Byl zrušen roku 1999.

⁸³ Jak jsme již naznačili výše, dalo by se snad hovořit o revoluci těch skutečně majetných, a to na úkor všech ostatních. Zisky jsou privatizovány, zatímco náklady socializovány.

5 Postmoderna, neoliberalismus a sociální patologie

Níže si nastiňme některé pohnutky, jež vedly ke způsobům uvažování, které jsou charakteristické pro filosofii postmoderny. Podívejme se také na ony samotné způsoby uvažování charakteristické pro postmodernu poněkud blíže. Neoliberalismus nahlížejme, vzhledem k tomu, že jsme se projevy a fenomény s ním spojenými do značné míry již výše zabývali, především z pohledu jeho vztahu k postmoderně. Co se pak sociální patologie týče, zaměříme se především na takové sociálně patologické jevy, jež mohou mít dle našeho názoru spojitost se současnými podobami práce. Také se pokusme poukázat na takové formy sociální patologie, které snad mohou být živěny uplatňováním principů vztahujících se k filosofii postmoderny, případně uplatňováním doktrín neoliberalismu (či mnohem spíše účelovým konglomerátem obou fenoménů). Zkusme níže nalézt též konkrétní výrazy postojů obou směrů k výskytu sociální patologie ve společnosti.

5.1 Postmoderna

V případě postmoderny se jedná o značně složitý a nepřehledný útvar, nicméně se domníváme, že některé vcelku „svěží“ vlivy postmoderny by bylo snad záhodno očistit od nánosů balastu, jež jsou mnohdy spíše vyjádřením účelového znásilnění tohoto posunu v myšlení myšlením za všech okolností ekonomizujícím. K tomuto u mnohých kritických autorů zpravidla nedochází. Možná také proto jsou dílem jednotlivé monografie autorů reflektujících „postmoderno“, které je jakožto termín nakonec takovým pomyslným „pytlem“, v němž se skví mnohé „subtermíny“, dost často pouhou další dílčí etiketou. Jsou jakýmsi označením jednotlivého či jednotlivých aspektů, které pak tvoří nesourodý, dost možná až zbytečně nepřehledný - etiketami přeplněný - celek. Zdá se nám, jakoby si daní autoři všímali těch domněle nejpodstatnějších charakteristik postmoderny, aniž by odlišovali skutečnosti, které spíše souvisí s působností ekonomické doktríny. Snad je to výsledkem i stále zažitého (řekněme latentně obsaženého) způsobu uvažování, které o člověku usuzovalo jakožto o tvorů především ekonomickém. Vcelku logicky pak tvoří skutečná filosofie v tomto pomyslném „pytli“ pouze nepatrnou část.

Nemůže tomu ani být jinak, když běžná praxe, která je právě stále nejvíce neoddělitelně spjatá s ekonomikou, „postmoderní“ reflexe vypočítavě reinterpretuje (z ekonomických pohnutek především). V této podobě pak, s pokřiveným rámem účelové vulgarizace, slouží „posuny“ všudypřítomnému „spektáklu“ (Debord).

Následující oddíly jsou snahou zobrazit jev postmoderny pokud možno komplexněji.

5.1.1 Postmoderna obecně

Postmoderna není jednolitý „útvár“, jenž by označoval pouze jediný konkrétní fenomén. Jde mnohem spíše o obecně kulturní komplex fenoménů, který přirozeně zahrnuje i filosofický aspekt (srov. Petříček, 1997). Nelze snad ani striktně ohraničit přesné časové období vzniku tohoto komplexu, a to i přes výskyt (hyperbolicky řečeno) „proroků“ či „svědků“ postmoderny a jejich stěžejních děl, která pomohla svým způsobem definovat hlavní momenty či změny oproti dřívějšímu myšlení a dění moderny, případně odhalila aktuální soubor skutečností, v nichž se postmoderna definuje (viz. J. F. Lyotard).

Jedním ze znaků postmoderní doby je masivní *individualizace*, která jde ruku v ruce s dalšími jevy, jež jsou více či méně jejími deriváty. Individualizace, při pokusech nahlížet sociální dění širší optikou, pak působí značně nepřehledně. Větší přehled do současné „pozdější“⁸⁴ doby nepřináší ani pro postmodernu tak charakteristická a ceněná (s individualizací spojená) osvobozující radikální *pluralita*. Naopak. Tato pluralita se totiž může dotýkat téměř čehokoliv, a tak se v současné době v rámci západního kulturního okruhu nevyskytuje nic, co by bylo tzv. „svaté“. Není zde již prostor pro zbytečná tabu. Díky této pluralitě je nakonec všechno stejně hodnotné a zároveň relativní. Letmo zmíněná *relativita* je dalším ze stěžejních znaků postmoderny. Účinně narušila samotné základy „chrámu“ modernity - tohoto kdysi tak slavného monolitu věku racionality. Výše nastíněné znaky doprovázející postmodernu činí z abstrakta „pravda“ mnohem spíše předmět filosofické reflexe či jazykové analýzy. Napříště tak již nemůže být nic z toho, co by se samo od sebe označilo za pravdivé, onou (jedinou) hlavní hybnou silou. „Pravdivé“ takto jednak nikdy není absolutní, ani pouze jediné.

⁸⁴ Termín Václava Bělohradského.

Vyřkněme také, že moderna došla svého vrcholu v momentě, kdy svým „metapohledem“ nahlédla samotné předpoklady svého fungování. Zmiňme zde především Michela Foucaulta a jeho pojem *epistémé*, případně jím nepochybně ovlivněného Thomase Kuhna a jeho knihu *Struktura vědeckých revolucí* (srov. Petříček, tamtéž). Je to právě ve zmíněné monografii obsažený stěžejní termín *paradigma*, jehož konotace přivodila s trochou obraznosti cosi jako válku ve světě vědy (srov. Sardar, 2000). Tato modernou vykonaná medvědí služba, v kombinaci s výše naznačeným sílícím trendem, logicky musela způsobit otřes i ve světě vědy společenské (hovoří se kupříkladu přímo o krizi sociologie). Logicky vzato, jestliže je nyní zpochybněna samotná kontinuita vývoje společnosti (viz. Foucault), jak je potom vůbec možno mluvit o nějakém pokroku? Nebylo snad abstraktum „pokrok“ velmi podstatnou hnací silou a zároveň pomyslným „airbagem“ případně sebereflexe, když umožňovalo omluvu současných nedostatků s poukazem na budoucnost? Neobsahuje snad termín „pokrok“ implicitně hodnotící prvek, který je tolik typický pro eurocentrické tendence, což je značně nežádoucí jev v situaci, kdy je vše chápáno jako stejně hodnotné? Jak je možno mluvit o společném úsilí, které pokrok realizuje (o konsensu), objevilo-li se radikální zpochybnění možnosti jakékoliv shody v principech fungování společnosti (tj. nikoliv pouze kontrární pojem „konflikt“, který ostatně taktéž nakonec předpokládal prosazování společného zájmu)? Nevede posledně zmiňované až k pochybnostem o společnosti jakožto organizovaném celku?

Zdá se, že se v postmoderní situaci vyrojilo velmi mnoho otázek, zatímco odpovědí je málo a jsou nejasné...

Řekněme, že současnost chápe poněkud jinak jak prostor, tak čas. Čas již není časem finálním, jenž by směřoval k cílovému stavu, a prostor, který byl dříve polem působnosti tzv. moderní společnosti, respektive jeho striktní vymezenost, se nyní mnoha vlivy stává nejasnou (jedním z těchto vlivů jsou extrémně mobilní kosmopolitní individualizovaní jedinci s nebývalým přístupem k informacím, a v určitém směru i nebývalými možnostmi volby). Zmiňovaný prostor je nejasný, stejně jako je nejasná budoucí existence oné jeho konkrétní podoby: národního státu. Obdobným způsobem jako je nejasná další existence národního státu, jsou pak nejasné vztahy v jeho rámci. Tudíž je to nakonec především nepřehlednost a složitost, co definuje společenské vztahy uvnitř jeho hranic.

Pomyslný kruh uzavřeme konstatováním jakéhosi „zrcadlení“ společenského procesu do společenské vědy. Dalo-li se totiž mluvit o konsensu, týkal se také v neposlední řadě společenské vědy a „řídícího aparátu“ národního státu.

Závěrem je možno konstatovat, že perspektiva pohledu sociologie a jiných společenských věd se logicky zužuje. Samotné sociální vědy (se sociologií v čele) jsou totiž, jak již bylo několikrát naznačeno, poněkud „individualizovanější“ (nic jiného v současných podmínkách snad ani nezbyvá). Individualizovanější jsou též projekty, které už zdaleka nejsou zastřešeny projektem pouze jediným (srov. Bauman, 1995).

5.1.2 Postmoderna jakožto nebývalá situace⁸⁵

Na tomto místě si jmenujme některá známá přízviska, jimiž různí autoři z rozličných úhlů pohledu onu současnou „postmoderní situaci“ charakterizují.

Posunů ve způsobu produkce si všímají Alain Touraine s Danielem Bellem⁸⁶. Zmiňovaní autoři současnost nazývají dobou *postindustriální*. Označení v sobě implicitně zahrnuje přesun práce do terciární sféry služeb i jiné charakteristiky produkce. Za *rizikovou* ji označil ve své velmi známé práci Ulrich Beck, který zohlednil rozpory zákonitě ústící ve velmi reálná nebezpečí, jež plynou především z limitů daných ekologickými aspekty při fakticky sebezničujícím lidském počínání (současné vzývání růstu „růstu“, jak to nazývá již několikrát zmiňovaný Václav Bělohradský). Pohledem znalce mezinárodní politické situace a letitého poradce pro národní bezpečnost na současnost nahlédl Zbigniew Brzezinski. Brzezinski poukazuje na novou hrozbu světové bezpečnosti. Tou je dle Brzezinského mezinárodní terorismus. Ve svém výčtu možných rolí USA v nově konstituovaných mezinárodních podmínkách, a tedy i nově se definujících mezinárodních vztazích zohlednil ve svém označení vzniklé situace především technologický aspekt, jenž svým úhlem pohledu považuje za zásadní. Označuje společnost za *technotronní*.

⁸⁵ Název kapitoly záměrně vzbuzuje asociace s knihou *Postmoderní situace* J. F. Lyotarda, která o postmoderně pojednává.

⁸⁶ Je ovšem třeba podotknout, že Bell postindustriálně pojímá jako součást moderny a značně optimisticky.

Dodejme, že nové technologie jsou zcela jistě faktorem umocňujícím především informační aspekty globalizace a znamenají v podstatě i nová rizika týkající se mezinárodní bezpečnosti. Sahrávají též velmi podstatnou roli i v pracovním procesu⁸⁷. V této oblasti dochází k vcelku fatální automatizaci, jež postupně tenduje k naprosté separaci lidského faktoru z výrobního procesu. Nové technologie modifikují přirozeně i sféru služeb (případně řízení podniků, jejich způsobů ochrany proti podnikatelským rizikům aj.), která v řetězci souvislostí získává taktéž jinou tvářnost. Je více či méně modelována nutností. Přirozeně mají všechny tyto aspekty vcelku zásadní dopady na společnost.

Všeobecné nejistoty a nestability, jež plyne ze změn dřívějších v podstatě „pevných“ společenských struktur modernity, respektive současného přechodu do tzv. *tekuté fáze modernity*, si všímá také již zmiňovaný Zigmunt Bauman.

Bauman velmi pregnantně mimo jiné reflektuje fenomén tzv. negativní globalizace, resp. jeho celkové dopady, mezi něž patří přesuny technologicky nenáročných výrob za levnější pracovní silou do daňových rájů v bývalém „třetím světě“. Upozorňuje na stupňování psychické náročnosti současných podob práce v modifikované oblasti služeb. Děje se tak v zemích tzv. „prvního světa“, které se v současnosti vyvíjejí především s ohledem k tzv. financionalizaci ekonomiky. Autor si všímá též skutečnosti, že náklady změn, jež přináší fenomén ekonomické globalizace, jsou přesouvány na stranu účtu skomírajících národních států, zatímco prakticky veškeré výhody zužitkovávají nadnárodní koncerny. Bauman také samozřejmě zmiňuje námi výše naznačené oddělení politiky od moci. Tento fakt přímo odkazuje na zužující se pole působnosti a mizící možné trajektorie intervence národních autorit. Objevující se úskalí, která plynou z nezdravé moci nadnárodních koncernů, jsou zpravidla doprovázena servilním nadbíháním vládních činitelů. Za všelék jsou považovány restriktce dvojího druhu. Předně je to snižování daňové zátěže pro mezinárodně působící ekonomické aktéry, a dále údajná potřeba činit stát tzv. konkurenceschopným. Státy tak činí především odbouráváním instituce minimální mzdy či jiných pojistných systémů.

Všemi těmito aspekty probíhajících změn se zabývá též náš přední sociolog Jan Keller, který vcelku výmluvně situaci nazývá *soumrakem sociálního státu* (Keller, 2009).

⁸⁷ Toto by se zdánlivě mohlo vztahovat logičtěji spíše k hledisku Tourainovu a Bellovu, avšak pro Brzezinského snahu akcentovat především ty nejmodernější, vcelku revoluční technologie - jejich markantní vývoj či s ním spojené dříve netypicky rychlé zastarávání stávajících technologií - což již vyjadřuje jinou kvalitu i oproti Tourainem a Bellem zmiňovaným posunům charakterizujícím „postindustriální“, skutečnost uvádíme zde.

Keller i v dalších monografiích poukazuje na dnes zcela očividné rozdíly v podílu různých skupin populace na světovém bohatství. Jedním z jeho důsledků je dle zmiňovaného autora též faktická transformace společenských struktur. Běžná nerovnost jednotlivých společenských tříd, především však nerovnost mezi třídou nejvyšší a ostatními třídami, se dle Kellera mění v nesouměřitelnost (Keller, 2010).

Zajisté by se dalo pokračovat ve výčtu mnohých jiných označení charakterizujících situaci, v níž se nyní nacházíme, avšak na tomto místě jej nepovažujeme dále za plodný. Čtenáře, které by snad podobná „přízviska“ současnosti a jejich výklad zajímala, odkazujeme na knihu Miloslava Petruska *Společnosti pozdní doby* (Petrušek, 2006).

5.1.3 Postmoderna jako psycho-sociální posun⁸⁸

S ohledem ke skutečnostem naznačovaným výše v této práci akcentujeme psychologickou charakteristiku přechodu od moderny k postmoderně, respektive vyřkneme na tomto místě následující: Domníváme se, že obsah (smysl) tzv. moderny nebyl schopen při svém rozsahu a aspiracích uspokojit dostatečně (psychicky naplnit) co do smyslu života každého jedince zvlášť. Ve skutečnosti se z individuálního hlediska ukázal být prázdným. Velké ideály, pro něž byla zavržována i kupříkladu přirozená individuální spiritualita jakožto fenomén údajně náležející k „dětství společnosti“, a které přetransformovaly vesměs v kolektivní „velké příběhy“, končily mnohdy v průběhu realizace jako zhmotnělé „děsivé sny“. Snahy moderny byly obaleny balastem tzv. reálné politiky, tudíž vesměs účelově znásilňovány (Hauser, tamtéž).

Navíc, jak jsme výše již naznačovali, zásadní konsekvencí této éry v průběhu prosazování cesty ke společnému cíli byla v konečném důsledku též zdánlivě paradoxně právě i větší emancipace/individualizace jedinců⁸⁹ (tento aspekt však lze mimo jiné nepochybně přičíst k jejímu dobru).

⁸⁸ Domníváme se, že „postmoderno“ samo o sobě představuje jakožto stav objektivní skutečnosti přirozený a logický posun ve vývoji tzv. západního sociokulturního okruhu. Ani značná nepřehlednost fenoménu postmoderny není důvodem k tomu, abychom jej nepovažovali za přechodnou fázi k jiné kvalitě. Naopak. V případě postmoderny se může ve skrytu jednat o počátek nového „sebedefinování“ tzv. západní kultury. Zmíněné samozřejmě přináší celou řadu skutečností, které tento proces doprovází.

⁸⁹ Zdánlivě paradoxně proto, neboť na takovýto výsledek, tzn. na stupňující se individualizaci, poukazyval již E. Durkheim. Durkheim individualizaci v podstatě označuje jako neustálý proces bez zjevného začátku a konce.

Emancipací/individualizací „očistěné“ individuum, které z přirozenosti zákonitě v posledku baží po zmiňovaném individuálním smyslu, nachází ve zbytkách moderní éry spirituální prázdnotu (duševní okovy namířené vůči individuu za strany společnosti, a především pak zprofanované, nikdy nenaplněné fráze), kterou nedokážou obstojně zaplnit ani všudypřítomné produkty všeobjímajícího „spektáklu“ (Debord).

Po mnohých nepěkných zkušenostech budí fráze zaměřené do budoucnosti krajní nedůvěru. Vzbuzují v překotně se měnících podmínkách úšklebek přesycených recipientů, a navíc snad i pocit, že se jedná o výsměch ze strany rétorů – ideologů.

Krajní nedůvěru posiluje také každodenní praxe, která ukazuje, že zmiňovaní „aranžéři davů“ tzv. kážou vodu, přičemž sami pijí víno.

Náhled přes oponu každodennosti pak umožňuje určité postmoderní tendence chápat také jako jakýsi „výpotek“ západního intelektuálního svědomí, který doprovází současný v podstatě rozkladný (dost možná i osvobozující) samopohyb plynoucí z vnitřních i vnějších léty naakumulovaných rozporů a nedostatku sebereflexe. Takto je postmoderna odklonem od (obrazně řečeno) stařeckého způsobu nahlížení. Je odklonem od oné mnohdy neupřímné, do dále zahleděné slepoty, která velmi necitelně dokázala šlapat po plodech v bezprostřední blízkosti svých nohou. Postmoderna tak nalézala zalíbení v současnosti. Co skrývá zenit, postmodernu nezajímá. Mnohdy si při tom vystačí skutečně s málem. Je však potřeba říci, že postmoderna v tomto smyslu není a nemůže být nosným pilířem. Je s trochou obraznosti vodou či větrem, který svým působením odhaluje slabé články monolitu (včetně konstrukčních prvků samotných) dřívější konstrukce vzešlé z racionalismu. Postmoderna sama o sobě, zdá se, nic velkého nezkonstruuje. Postmoderna v tomto směru jakožto sebereflexe hroutícího se starého, jako jakási rozjařenost z vcelku „náhle“ uvolněných pout, totiž sama sebe naprosto vyčerpává. Je tomu tak možná proto, že smysl příběhu postmoderny není předem stanoven, nýbrž se stanovuje ve svém průběhu. Logicky tak musí dojít k všeobecnému vyčerpání z této „hry“, neboť lidská přirozenost po předem stanoveném smyslu ve skrytu duše touží (pro vnitřní pocit jistoty). Nakonec tedy dle našeho názoru dojde k odsunutí i tohoto přechodného, mnohdy snad až „destruktivního“ způsobu uvažování, ve prospěch něčeho vážného, možná vznešenějšího; ve prospěch něčeho, co snad bude i více vzbuzovat pocity lidského štěstí. Lze snad dlouhodobě žít bez pocitu jistoty, aniž by nejistota jedince neudolala?

5.1.4 (Post)moderní člověk, Jung a psychologizace Durheimova odkazu ?

Nyní možná poněkud v netypickém světle reflektujeme jedno z mnoha děl autora, který dle našeho názoru již v první čtvrtině dvacátého století podkryl jisté potenciality hlubin psychologie člověka západního kulturního okruhu, jež se v reálu plně rozvinuly mnohem později. Usuzujeme, že vykrystalizovaly právě ve fenomény postmoderny.

Carl Gustav Jung napsal v roce 1928 esej *Problém duše moderního člověka*, v níž popisuje moderního člověka jako jedince naprosto ahistorického. Popisuje moderního člověka jako střízlivého a zklamaného skeptika, jehož „víra v racionální organizovatelnost světa se zapotácěla“ (Jung, 1994, s. 35-53). Moderní člověk dle Junga začíná vidět, že postupující pokrok vnější reality může představovat možnost ještě větší katastrofy. Děsivé skutečnosti, jež se odehrály v letech nikterak časově příliš vzdálených od sepsání Jungova eseje, byly jednak doprovázeny morálním otřesem víry v západního člověka jako takového, a jednak otřesem jeho dosavadních hodnot (Je třeba též poznamenat, že Jung vnitřně vytušil i ono následující běsnění druhé světové války). Moderní člověk dle Junga musí být nanejvýš seriózním jedincem, který překonal všechny úkoly, s nimiž se ve světě setkal. Moderní člověk musí být jedincem, který „překonal úroveň vědomí minulosti“ (tamtéž). „Přiznání k modernosti znamená dobrovolné ohlášení bankrotu“, píše dále Jung. Z tohoto je ovšem patrné, že moderní člověk bude člověkem nejspíše osamoceným.

Jung v tomto eseji též poukazuje, že ani k objevení se psychologie nedošlo náhodou, nýbrž rozvojem individualizace, respektive jinak řečeno: odbouráním kolektivních způsobů víry, které již nedokázaly obsáhnout žitou realitu a podat obstojné odpovědi na celost života. Toto ovšem postupem času zahrnuje stále více i přežitost „mysticismů“ modernity.

Psychologie a oblast jejího zkoumání je takto jednak cosi jako individualizovaný empirický nástupce přežitého kolektivního spirituálního aspektu, jenž byl zahrnut v obsahu (užijme zde Durkheimovu terminologii) kolektivního vědomí, jednak jsou problémy, které psychologie řeší v současnosti, v podstatě doprovodnými symptomy patologicky pokroucené organické solidarity⁹⁰.

Organická solidarita deformovaná přebujelou ekonomizací, která stojí na místě nyní upozaděných, již dříve zpochybněných náboženských vývodů, však o to více nepředkládá žádný hlubší smysl. Problém duše tím spíše nemizí. Řečeno jinak: Vzhledem k tomu, že „velké příběhy modernity“ byly v podstatě sekularizovanou vírou, resp. takovým „vědomým kolektivním meta-mysticismem“, problém duše logicky dramaticky vyvěrá v momentě, kdy se objevuje deformace organické solidarity ekonomizací. Tato ekonomizace totiž přináší radikální individualismus, který zpochybňuje cokoliv kolektivního (a bohužel mnohem smysluplnějšího), včetně samotných snah o ono sociologické „meta-makro-vědomí“.

Je-li „člověk ve stádě, nemá duši a ani žádnou nepotřebuje“, píše Jung (tamtéž, s. 39). Obsahy nevědomí, které v dobách „předmoderních“ byly kolektivně vně, na povrchu, a to díky rituálům a jiným fenoménům spojeným s tzv. „dětstvím společnosti“, stávaly se postupně individuálně niternými, a dlužno dodat, že při svém vyvěrání do vědomí pro jedince také značně nepřehlednými. V době vrcholné modernity byly navíc krajně nežádoucími, odpudivými a nízkými. Proč? Protože člověk modernity byl člověkem rádobý všemocného lidského vědomí. Lidstvem opěvovaná racionalita, resp. racionalismus celkově je Jungovou optikou v podstatě obrovským procesem redukce „celku“ na jeho pouhou část. Tato část je sice uvědomována a zbožšťována, avšak je dle Junga velmi zranitelnou hříčkou mnohem mocnějšího nevědomí. Jinak řečeno: Člověk si svou lidskost ve své historii postavil na eliminaci toho „zvířecího“ v sobě (jež je ovšem stejně přirozenou součástí celku člověka) a koncepty vzešlé z racionalismu v tomto ohledu postoupily zřejmě nejdál. Dobře zmíněné dokumentuje také Durkheim konstatováním, že „vývoj vědomí je nepřímo úměrný vývoji instinktu“ (Durkheim, s. 291).

⁹⁰ Celkově pocítujeme jistou paralelu mezi Jungovými vývody a postuláty E. Durkheima, respektive Jung zde, zdá se nám, jakoby zevrubněji rozvíjí a upřesňuje psychologický aspekt posunů, které Durkheim nahlížel ze sociologického hlediska.

S plíživým koncem kolektivní víry, tzn. velkého příběhu modernity, se však situace pozvolna obrací. Existence psychologie, resp. její vzrůstající popularita, je dle Junga symptomem hluboko sahajících otřesů obecné duše (celku). Psychologie přináší v důsledku i postupné střízlivění z racionalistického optimismu.

Jung zmiňuje Freudův psychoanalytický směr, který vynaložil značné úsilí ve své „kanalizační“ práci, aby ve finále odhalil temné stránky lidské psychiky, které by snad v dobách klasické moderny mnohem spíše vzbuzovaly odpor.

Dle Junga se staly tyto odhalené „spodní proudy psychiky“ moderním fenoménem právě především pro z podvědomí plynoucí rostoucí fascinaci jedinců lidskou duší, což vyznívá jakožto logický proces Jungovo konstatováním, že *„vůči každé významné části, která ve vědomí ztrácí hodnotu, a proto klesá, se na druhé straně v nevědomí zvedá kompenzace“* (tamtéž, s 45).

Jednoduše se nemůžeme zbavit dojmu, ačkoliv náš zběžný výklad zcela nepochybně ani zdaleka není vyčerpávající, že Jung zde z jiného úhlu pohledu též v podstatě předjímá psychologický aspekt ústící v postmodernu. Ryze (post)moderní člověk, přestože jeho tehdy se rýsující reálný obraz Jung označil názvem „moderní“, je však přítomen (jak sám Jung dokládá příklady)⁹¹ v podstatě při každém významném společenském zlomu. Objevuje se jakožto svědek myšlenkového přerodu v jinou kvalitu.

Člověk je, píše Jung, *„zcela moderním teprve tehdy, když se dostane na nejzazší kraj světa a za ním je jen to, co odpadlo a co překonal, před ním pak jen příslušné nic, z něhož se může stát cokoliv“*... (tamtéž, s. 36). Je však dlužno dodat, že Jungův moderní člověk (naší optikou postmoderní), je doprovázen celou řadou jedinců „pseudomoderních“, kteří se dosažené úrovni moderního člověka ani zdaleka nepřiblížili. Tito „pseudomoderní“ jedinci jsou karikaturou „moderního“ člověka a diskreditují jej svou povrchností, plytkým následováním trendů a nezralým přeskokováním vývojových úkolů, jež má Jungův „moderní“ člověk zdárně odžity.

Domníváme se, že každý přechod k jiné kvalitě psychologických obsahů je doprovázen podobnými sociálně-psychologickými symptomy; že je charakteristický výskytem jedinců, které Jung nazývá moderními.

⁹¹ Kupř. Ježíš a jiné výjimečné osoby...

Postmoderna je naší optikou takovýmto přechodem k jiné kvalitě, a C. G. Junga chápeme, obrazně řečeno, jako „proroka postmoderny“. Zároveň jsme si nemohli nevšimnout paralel k Durkheimovým myšlenkám, které tento sociolog zhmotnil v díle *Společenská dělba práce*.

Jungovy paralely k Durkheimovým závěrům pak mají symbolicky podobu psychologizace původně sociologicky vyjádřených úvah. Zmiňovanou symboliku vidíme především ve výše také naznačovaném posunu vstříc jedinci, k jeho niterným stavům. Jedná se zde veskrze o posun vstříc sílícímu individualismu obecně, jež se projevuje logicky vzrůstajícím zájmem o psychologii a vzrůstajícím významem psychologie vůbec. Je potřeba říci, že Durkheim tento trend stupňující se autonomie jedinců samozřejmě zaznamenal. Chápal jej jako pokrok, který probíhá bez zjevného začátku a konce (srov. Durkheim, s. 287).

5.1.5 Fúze liberalismu a postmoderny jakožto potencialita sociálně patologických jevů

Na tomto místě je možná spíše nasnadě hovořit o neoliberalismem znásilněných aspektech postmoderní filosofie, které bylo a je možno prodat. Troufáme si tvrdit, že postmoderní filosofie by sama o sobě jenom těžko došla ke své „tržní transformaci“, neboť fundamenty postmoderny v žádném případě původně tržní nebyly a nejsou. Naopak. Postmoderní fundamenty jsou vůči trhu, stejně jako i k jiným dogmatům, skeptické a relativizující. Dle našeho názoru je bohužel propojení neoliberalismu a jím deformovanými „postmoderními“ pokrouceninami mnohdy skutečně společensky zhoubné.

Takovéto znásilněné aspekty postmoderní filosofie kupříkladu napomáhají šířit dostatečně „mělké“ opojení z poznávání jiných kultur, tak potřebné pro úspěchy v šíření pseudovznešených (dost paradoxně⁹²) univerzálních myšlenek, které účelově říkají všechno a nic zároveň. Stejně tak se jimi dá odpovídat na všechny otázky, a to ať už pouze zvědavých jedinců či přímo výtky kritiků neoliberalismu (Bělohradský, 2009). Výsledkem je stále to samé chorobné status quo. Právě do těchto „myšlenek“ se ve svém běsnění „neoliberalistický trhovec“ odívá, aby mohl zpeněžit to líbivé a přitažlivé.

⁹² Paradoxně proto, neboť je to dle našeho názoru přesný opak postmoderních ataků, z nichž vyplývá, že univerzální není nic...

Tento trhovce chce ve svém běsnění letmo pošimrat snad i to člověku psychologicky přirozené, co mohou naskýtat pro přehlčeného kvapícího západního člověka poklidnější, s celkem spjatější východní kultury (Jung). Přirozeně to však chce pouze v takové formě a míře, aby se drahý „západan“ po krátkém výpravném intermezzu mohl zase vrátit s absencí drásavých myšlenek do rozjetého rychlíku produkce všemožných budoucích odpadků (srov. Beck, 2004).

Pseudovznešené univerzálie se také podílejí v rovině ideálů našlapaných do hlav sugestibilním „houbám“ na stigmatizaci těch, kteří si snad jsou schopni uvědomovat nejen chorobnou skutečnost oné těžby toho hodnotného v jimi obývaných končinách, kterážto se jakoby mávnutím proutku stává globálním majetkem, zatímco od světla oddělené nehodící se stíny zůstávají lokální záležitostí a problémem k řešení (srov. Keller, 1997). Takováto řešení však mají být politicky korektní, což se ve skutečnosti rovná spoutána zvukotěsným náhubkem a velmi úzce vymezenou cestou (srov. Kuras, 2003).

Vedle toho je nám bez pocitu rozporu s tržní realitou přirozeně vštěpováno, že nic není tak jednoduché a žádné světlo není bez stínu. Možný relativismus plynoucí z této věty však v reálu neoliberalismus „dekonstruuje“.⁹³ Dvě třetiny tohoto vcelku postmoderního vývodu neoliberální realita nejprve opomíjí, aby záhy poslední třetinu výroku postavila na hlavu argumentací z první části. V neoliberalismu je implicitně obsaženo, že vše je vcelku jednoduše k dosažení, stačí jen chtít. Proklamovány jsou pouze světlé stránky věcí. Dlouhodobé negativní důsledky tohoto implicitního předpokladu jsou pak onou stinnou stránkou, která však není co do stanovování příčin v neoliberální rétorice nikterak jednoznačná ani jednoduchá. Následná opatření (jsou-li vůbec opatřeními) se mívají účinkem, případně se ordinuje více toho, co daný stav způsobilo. Nežádoucí je tedy předkládat konkrétní důvody selhání, protože konkrétnost neodpovídá bontonu. Dlouhodobý nedostatek prostoru pro takovouto konkrétnost bude znamenat jedině: Ve veřejném prostoru se začas automaticky utvoří asociace mezi jakoukoliv vyřčenou konkrétností a naprostou nekompetentností (srov. Bělohradský, 2009).

⁹³ Pojem dekonstrukce užívá postmoderní filosof J. Derrida.

Výpovědi jsou navíc škatulkovány dle schématu politického pravolevého spektra. U občanů jsou pak mnohé z nich předem diskreditovány. Na této diskreditaci se podílí „demokratická“ forma způsobu podávání informací (ve skutečnosti podprahově nátlaková a skrytě jednostranná, jež hájí současné status quo), která u jedinců nové generace utváří generalizované vnímání a předsudky.

Hojnost informací všeho druhu pouze opticky brání nařčení z možného nedostatku informovanosti (chabém obzoru). Tam, kde je přebytek podnětů, jímž je dnešní doba typická, stává se jedinec vůči nim otupělým díky přesycenosti, selektuje je, a prostředky sloužící k ekonomizaci vnímání (chyby ve vnímání) pak mnohdy dotváří pokřivený obraz vnímané reality (srov. Bělohradský, tamtéž).

Individuální „Google rychlostudium“ nakonec, dle našeho názoru, také mnohem spíš hromadně ústí v jakousi selektovanou difusní a značně opilovanou „globalkulturu“, která se tváří být vším. Je snad dokonce naoko krásná a vcelku neproblémová. Je v duchu postmoderny nejednoznačná a stejně fragmentární. Pohled pod její povrch už však tak velkolepý není. „Globalkultura“ je ve skutečnosti jedním velkým zábavním parkem a v něm, při neustálém neoliberálním tlaku, člověk není od toho, aby hluboce přemýšlel. V čase svého „vytěžení“ si jedinec maximálně utrhne něco ze smyslových módních potěšení, která tento cirkus nabízí. Není-li již co smyslově zužitkovat, případně nastal-li již čas jiného trendu, protože dosavadní artikl již není dostatečným lákadlem, je potřeba užité (jakožto „out“) odhodit do kouta. To samé se děje ve vyšší rovině s jedincem samotným (Keller, tamtéž). Neoliberalismus ze všeho vysává ten nejméně užitečný obsah (nepotřebný, opotřebovaný zbytek jej nezajímá). V tomto se od postmoderny liší. Postmodernu naopak zajímá forma, zatímco skutečný obsah si každý dotváří sám (Bauman, 2008). Nakonec snad u postmoderny není vysloveně zjevný ani účel konání, zatímco u neoliberalismu je nepochybný.

Zdálo by se, že postmoderna a neoliberalismus sdílí společnou vlastnost - krátkozrakost, avšak i v tomto ohledu se jedná o určité znásilnění ze strany neoliberalismu.

Protože tam, kde se postmoderní skepse a vystřízlivění z poměrně neslavných výsledků „velkých příběhů modernity“ (které navíc završovalo ekonomizované pojetí klasické vědy, v praxi vyjádřené propojením vědy a soukromého či vojensko-průmyslového komplexu) zdráhá kalkulovat a brát v potaz postuláty hledící příliš do budoucna, tam zcela bezskrupulózně neoliberalismus podsouvá ryze materiální obsahy a diktuje přelétavou nezodpovědnou individualistickou krátkozrakost, která je obtěžkána přímými a hmatatelnými negativními dopady jak na přírodu, společnost, tak nakonec i jedince samotného.

Tragikomicky je vyprazdňován i původně snad upřímně vznikající odpor a vzdor (srov. Bělohradský, tamtéž). Po materializaci původního vnitřního obsahu je jím oplácávána fasáda odporu a vzdoru tak dlouho, až se tento vzdor a odpor vnitřně stává bezobsažným a ryze materiálním trendem (módou). Poté je možno jej zpeněžit a prodat. Učinit z něj přesný opak sebe sama (viz. v minulosti hnutí punk aj). Neutralizovat jej. Toto je snad jedinou skutečností, která má spíše paradoxně na jedné straně vcelku přijatelný vliv na výskyt sociálně patologických jevů. Akce hromadného odporu, jsou-li realizovány, mají následkem výše zmiňovaného také mnohem spíše charakter již zmiňovaného barevného cirkusu (srov. Hertzová, 2003).

5.1.6 Přístup k sociálně patologickým jevům v rámci postmoderny a neoliberalismu

Níže se pokusme nastínit postmoderní a neoliberální náhled na výskyt sociálně patologických jevů, resp. charakterizovat postmoderní a neoliberální přístupy k sociálně deviantním projevům ve společnosti.

Postmoderna a sociální patologie

Charakteristicky postmoderní přístup k sociální patologii lze snad nejlépe vyabstrahovat ze sociologických teorií tzv. *labellingu* (*teorie etiketizace*). O přístupu těchto teorií vcelku výstižně vypovídá již zmiňovaný Colin Sumner, když v podstatě konstatuje, s postupně všeobecně nabývajícím zájmem o teorie tohoto typu, soumrak teorie sociální deviance obecně (srov. Sumner, in Munková 2001). Nebudeme zde podrobně popisovat teorii labellingu, neboť jsme o ni pojednali již v první části naší práce. Zmiňme zde pouze skutečnost, že tato teorie tzv. etiketizace v podstatě relativizuje význam instituce sociálních norem v obecném měřítku.

Teorie etiketizace v jádru poukazuje na kulturní, situační a kontextuální podmíněnost norem, jež je navíc charakteristická časovou proměnlivostí, a to zvláště v prudce se rozvíjejících společnostech. Právě v tomto bodě spatřujeme nejpevnější pouto těchto teorií k myšlenkovým pochodům spojeným s fenoménem postmoderny. Je to tedy především tento faktor relativity, který plyne ze snahy o jakýsi (snad i nevyhnutelný) „sociologicko-psychologizovaný“ individuální přístup, celkově souladný s charakteristicky „postmoderním“ posunem náhledu směrem od širší společnosti vstříc jedinci, co tuto sociologickou teorii činí fakticky postmoderní.

Vzhledem k domnělé či faktické nemožnosti stanovit obecně platnou normu chování pro opravdu široké spektrum společnosti, je samozřejmě nanejvýš možno zkoumat pouze způsoby chování nevelkých skupin jedinců a jimi uznávané sociální normy.

V rámci postmoderního přístupu je charakteristický úsudek, že chování zkoumané skupiny bude v očích jiných skupin a jedinců deviantní, neboť jakékoliv skupiny jedinců zastávají zpravidla jiné, avšak naprosto stejně oprávněné sociální normy. Postmoderní přístup k deviantním projevům je tak nově (naprosto v duchu postmoderní plurality a relativismu) chápán spíše jako problém nikoliv hodnoceného, nýbrž jako funkce vnímání hodnotícího (srov. Munková, tamtéž).

Konstatujeme, že relativismus těchto teorií koreluje s trendem rozmachu individualismu, přičemž tento postmoderní trend, jež označuje Lipovetsky termínem „personalizace“, si je snad možno vyložit právě jako významný průnik psychologie nejen do sociologie, nýbrž do všech oblastí obecně (srov. Lipovetsky, 2008). Postmoderní přístupy k výzkumu deviací jsou tak vcelku logicky, oproti přístupům klasickým, vůči deviantním jedincům mnohem více „chápavé“. Co se skutečně společensky závažných forem deviace týče, vede psychologizace náhledů na tyto projevy k hledání jejich primárních příčin, které na sebe často berou podobu sociálně psychologického narušení raných fází socializace v primárních skupinách, případně podobu jinak nestandardních podmínek pro život jedinců.

Zároveň je však pro „postmoderní situaci“ charakteristický též překotný vývoj nových technologií, přičemž tento technologický vývoj má svůj reálný obraz v mohutně se rozvíjejících neurologických výzkumech. Výsledky neurologických výzkumů pak začínají mít vcelku zásadní dopad i na hledání příčin odlišností v projevech jedinců.

Faktický průnik neurologie do psychologie charakterizují v podstatě *psychopatologické výklady* sociální deviace/patologie (viz. kupř. Koukolíkův).

neoliberalismus a sociální patologie

S výkladem neoliberálního vztahu k sociálně patologickým projevům ve společnosti se dostáváme především do roviny praktických „snah“ o aplikaci různých způsobů „řešení“ této otázky. Neoliberalismus jakožto ekonomickou doktrínu přirozeně charakterizují snahy nahlížet i na tuto oblast prizmatem tržních principů.

Legalizace drog

Vcelku výstižně zmiňované dokumentuje názor významného amerického ekonoma Milтона Friedmana⁹⁴ na problematiku legalizace drog, jejich distribuci ve společnosti, včetně dalších negativních jevů, které jsou s drogami nepřímo spojeny. Friedman je doslova proslulý názorem, že zákony vztahující se k ilegalitě psychotropních látek jsou fakticky kontraproduktivní a škodlivé. V tomto směru zmiňuje analogii k negativním dopadům alkoholové prohibice v USA z třicátých let minulého století. Friedman argumentuje aplikací neoklasických ekonomických přístupů na danou problematiku, když říká, že potírání drog státními orgány funguje fakticky jako protekcionismus ve prospěch drogových kartelů. Nedostatek konkurence na trhu s drogami pak dle Friedmana vede k vysokým cenám „lehkých“ drog, jejichž dopadem je přechod uživatelů k drogám tvrdým na straně jedné, na straně druhé pak k výskytu nových, levnějších variant tvrdých drog. Dle Friedmana takto dochází k jakémusi rozšíření sortimentu drog o „artikly“, jež jsou finančně dostupnější pro širší část populace.

Legálně prodávané drogy s podrobným popisem nežádoucích účinků by dle ekonoma Friedmana měly vedle eliminace zmiňovaného příznivý dopad též na množství dalších sociálně patologických jevů ve společnosti, neboť mnohé další kriminální činy jsou s problematikou drog přímo spojeny (kupř. vraždy spojené s obchodem s drogami).

Dle Friedmana jsou mnohem politováníhodnější, než je tomu v případě smrti předávkováním). Friedman vyjadřuje názor, že státem poskytované finanční částky na léčbu narkomanie jsou z etického hlediska nemorální.

⁹⁴ Friedmana, ačkoliv je ekonomy považován spíše za příslušníka monetarismu, zde zmiňujeme především pro jeho snahu akcentovat potřebu deregulace trhu. V tomto ohledu je Friedman v naprostém souladu s neoliberálním přístupem.

Stejně tak je tomu dle tohoto ekonoma v případě boje proti užívání drog. Friedman pak svou argumentaci podtrhává tvrzením, že případná drogová závislost je fakticky dobrovolnou volbou každého jedince. Vyjadřuje tím pro neoliberalismus naprosto typickou snahu individualizovat odpovědnost, a to i za mnohdy nanejvýš nepříznivé životní skutečnosti, které, jak víme, bývají častou příčinou zhoubného destruktivního počínání, a které by snad mnohem spíše měly být připisovány na vrub společnosti (srov. [http://www.youtube.com/Milton Friedman](http://www.youtube.com/MiltonFriedman) - Prečo by sme mali legalizovať drogy. vloženo 22. 6. 2010).

Hodnocení Friedmanova názoru ponechme na čtenáři. Uvádíme jej zde především jako jeden z naprosto typických příkladů neoliberalního uvažování o sociálně patologických jevech.

Kriminalizace delikventů

Z hlediska aplikace neoliberálních přístupů jsou pomyslnou výkladní skříní a symbolickou sociální laboratoří nepochybně USA. Zvláště výmluvnou je v tomto směru jakási nepřímá úměrnost mezi snižováním nákladů na prevenci sociálně patologických jevů a navyšováním výdajů na stavbu a provoz věznic. Věznice jsou zde v podstatě jakýmsi výdělečným podnikem, a tudíž zde neexistuje snaha o snižování počtů trestanců. Je tomu opticky přímo naopak. Spojené státy jsou tak dnes zemí, která investuje do represivních mechanismů desetkrát více prostředků, než je tomu u tradiční sociální pomoci, která by snad za normálních okolností a existence obyčejné (prosociální) logiky mohla kriminalitu snižovat (srov. Keller, 2010).

Od ekonomických aspektů oproštěným úsudkem se tak ani zdaleka nedá hovořit o úspěších takovéto politiky, neboť počty vězňů zde od osmdesátých let drasticky vzrůstají. Není to však pouze převrácená logika ochoty investovat do řešení sociálně patologických jevů, co charakterizuje přístup neoliberalismu k dané problematice.

segregace obyvatelstva

Vyjadřuje jej významnou měrou také segregace nežádoucích jedinců od „lepší“ společnosti obecně (ta je ostatně zahrnuta v důsledcích už ve zmiňovaném toku finančních prostředků na způsob řešení kriminality). Keller s odkazem na Wacquantovy výzkumy uvádí, že USA jsou státem, kde existují ghetta v jejich pravém smyslu slova.

Velká města v USA v sobě zahrnují děsivě bezútěšné oblasti obývané jedinci naprosto bez perspektiv. „Ostatní“ společnost, která je modelovaná neoliberální politikou a jejími dopady, tyto zpravidla afroamerickým obyvatelstvem obývané oblasti záměrně činí neprodyšnými⁹⁵ (srov. tamtéž). Neoliberálové svým přístupem marginalizují, segregují a kriminalizují ekonomicky nevyužitelné jedince, kteří potenciálně i fakticky představují společenský problém.

V rámci neoliberálního přístupu není vyvíjena cílená snaha sociálně patologické jevy ve společnosti eliminovat, neboť neoliberální snahy o snižování výdajů na chod státu postihují i oblasti, které se zabývají prevencí sociálně patologických jevů.

Mnohem spíše neoliberální politiku definuje tendence profitovat z jakéhokoliv sociálního projevu. Prosazovaná neoliberální státní deregulace představuje masivní přerozdělování bohatství ve prospěch nejbohatších skupin obyvatelstva, a to na úkor skupin ostatních. Už toto samotné přerozdělování má ve svých důsledcích prokazatelně negativní dopad na kohezi společnosti.

⁹⁵ Segregace se však netýká pouze nežádoucích jedinců. Od ostatní společnosti se ve svých čtvrtích oddělují i bohatí jedinci či jejich skupiny. Také tyto oblasti jsou obehnané ploty a fakticky střeženy před vnikem ostatní populace.

6 Sociální patologie jako konsekvence ekonomizace všech aspektů života

6.1 Šedá ekonomika a korupce

David Harvey v knize *The Condition of Postmodernity* reflektuje změnu, jíž prodělalo vnímání role státu v období poválečného fordismu. Vnímání legitimacy státu bylo postupně přetransformováno a nově spojeno s tím, jak byl stát nově schopen uspokojovat lidskou „potřebu (?)“ jednak konzumovat statky, a zároveň zajišťovat pomocí svých restrikcí alespoň stávající sociální status občanů ve svém rámci (srov. Harvey, 1990. In [http://www. sok. bz.](http://www.sok.bz.), vloženo 25. 06. 2008). Máme dojem, že toto pojetí legitimacy státu dosud nadále v očích jedinců přetrvává. Domníváme se též, že z vyřčeného mohou plynout mnohé důsledky. Užijeme-li analogie s dnes velmi moderní a dominující sférou ekonomie, jež se logicky prolíná jako červená niť se sociální realitou i v našem textu, přičemž kacírsky učiníme myšlenkový „kopernikovský obrat“⁹⁶, budeme zaručeně konstatovat, že naše náklady, tzn. náklady jednotlivých obyčejných občanů na chod státu, plíživě začínají převyšovat „zisky“, kterých se můžeme jakožto občané od svého odosobnělého abstraktního „patrona“, tzn. státu, nadát. Blyštivé materiální skutečnosti současného konzumně zaměřeného světa, které se navíc zdají být tak dostupné (z valné části díky institucionalizovanému „dluhu“), zatím účinně odklání pozornost oněch postupně znevýhodňovaných jedinců od výše naznačené směsi ekonomicko-sociálních skutečností (srov. Keller, 2011).

Dostupný bezbřehý konzum, přestože je z velké části tzv. „na dluh“, odklání pozornost většiny, a to nikoliv jen od tohoto jejího posunu na pomyslné šikmé ploše vstříc již naprosto „očividnému“ ekonomickému, a tudíž celkovému, znevýhodnění, nýbrž také od skutečně fatálních problémů, které ony „blyštivé skutečnosti“ (nutné v našem „prvním“ světě nepochybně pro samotnou funkčnost tohoto typu „vyvlastňování“) přináší jakožto externality⁹⁷ světu „ostatnímu“ (srov. Bělohradský, tamtéž).

⁹⁶ Zatímco slyšíme o nákladnosti „zaopatřovacího“ státu a z něho plynoucího zadlužování, převraťme tuto argumentaci a bavme se o tom – s vědomím fundamentu společenské smlouvy – jak se naopak vyplatí jednotlivým občanům do této chiméry (státu) „investovat“.

⁹⁷ Velmi poučně o externalitách pojednává Bělohradský ve své publikaci „Společnost nevolnosti“.

Všechno toto „vyvlastňování“ se odehrává ve všeobecném zmatku fenoménu tzv. globalizace, čímž složitost narůstá. Mísí se záležitosti lokální s celosvětovými, a to nejen v důsledku bleskového přenosu dat.

Stupňuje se složitost interakcí početně se neustále rozrůstající civilizace. Stejně tak se stupňuje tematická redukce a metodická abstrakce v oblasti věd. Množství kusých informací namísto systematizovaného rozhledu u běžných občanů mnohem spíše vytváří zdaleka ne jen sociální „omezenost“, povrchnost či přímo netečnost, ale funguje nejspíš i jako účinná manipulativní technika (srov. Bauman, 2008). Informace mnohem spíše vypustíme skoro stejně rychle, jak jsme k nim přišli. Možná si ani dostatečně neuvědomujeme, respektive nejsme schopni správně vyhodnotit, jak fatálně ona v současnosti nad vším ostatním dominující oblast (ekonomika) ovlivňuje naprosto vše. Snahy řešit složitě provázané potíže (ze strany vládních nomenklatur) se ubírají stále stejným směrem: Všudypřítomná neoliberální rétorika káže všemožné škrty výdajů v sociální sféře.

Již přinejmenším od konce sedmdesátých let dochází k přesunu nákladů na bedra nižších příjmových vrstev. Podíl velkých vlastníků na nákladech jednotlivých států stagnuje či přímo klesá, avšak paradoxně jsou to právě tito „potřební“, kteří na politice jednotlivých států profitují nejvíce (srov. Keller, 2009, 2010). Avšak společenské nálady jsou stále, vzhledem k rozsahu negativ valících se na bedra středních a nižších příjmových vrstev, „relativně“ bez větších hromadných projevů emocí. Jakým způsobem však nejvíce postižené společenské vrstvy takovýto neustálý tlak řeší? Neuchylují se snad v rámci kompenzace a snižování ekonomického tlaku k šedé ekonomice či korupčnímu jednání⁹⁸, daňovým únikům a jiným společensky negativním jevům? (Smutný na dané skutečnosti je nepochybně fakt, že se určitým úhlem pohledu jeví takovéto jejich jednání jako naprosto opodstatněné). Nelze se totiž ubránit dojmu (také s ohledem k fundamentu společenské smlouvy), že stát, prostřednictvím vládní nomenklatury, respektive jejích restrikcí, v očích většiny obyčejných obyvatel ztrácí svou legitimitu, neboť je to drtivá většina obyvatel, kdo pozvolna stagnuje či chudne, na rozdíl od vrstev nejbohatších.

⁹⁸ Korupční jednání samozřejmě není ani zdaleka doménou vrstev obyvatelstva, o níž je nyní řeč.

Plíživě chudnoucí a úžící se střední vrstva obyvatelstva nese prakticky veškeré náklady pozůstatků někdejších tzv. sociálních států, přestože to měla být právě tato vrstva obyvatelstva těchto států, která měla sklízet pomyslné ovoce ze všeobecně vyšších nákladů (srov. Keller, 2012, s. 11).

Ekonomizovaným pojetím, které je nám dnes a denně vnucováno, se však na daný problém dá nahlížet i takto:

Postulujme „kvalitativní“ vyjádření kvantitativní“ neúměrnosti výše vstupů oproti výši výstupům a vyjde nám v posledku řada zcela logicky a jednoznačně opodstatnitelných sociálně patologických jevů současnosti. Kvalitativně vyjádřená kvantitativní skutečnost se totiž rovná jednoznačné postupné ztrátě legitimacy státu jako takového. Ekonomicky se tak dá hovořit o naprosto logicky opodstatněných daňových podvodech a jiných deliktech, které by se snad daly zahrnout i mezi Sutherlandovu tzv. „kriminalitu bílých límečků“. Touto optikou je skutečně pouze logické, že zmiňované přináší řadu takovýchto sociálně patologických projevů mezi jedinci. Vnitřně však tušíme, že zde cosi „nehraje“. V tomto případě se totiž jedná o jeden ze základních rozporů současnosti.

Jedinci jsou dnes a denně nuceni ve svém osobním životě jednat podle ekonomických principů trhu, které jsou údajně přirozené. Avšak, zdá se, že stále méně je už patrný fakt, že oblast správy státu, respektive horizontální (nerovný) vztah mezi občanem a reprezentantem výkonu státní moci, je „živen“ (by měl být nyní živen) již naprosto jinými principy. Na rovinu takovýchto vztahů se principy trhu přirozeně nemohou ze zásady vztahovat, protože výsledkem by musel jednoznačně být výše uvedený sled myšlenek. Občan je v „ideálním“ případě, jak již bylo výše naznačeno, nucen „přepínat“ mezi dvěma odlišnými rovinami. Co se ovšem stane, když jedna rovina naprosto převládne nad druhou (tak jako převládá v současnosti rovina ekonomických zásad)? Když jedinec přestane v dostatečné míře ony roviny rozlišovat? Když mu splynou de facto v jedinou?

Domníváme se, že důsledkem nepochybně musí být rozvrat národního státu⁹⁹.

⁹⁹ Vkrádá se kacířská myšlenka, že je to „tak trochu“ chtěný proces s ohledem k integračnímu úsilí globalistů.

Společnost, která z principu může být funkční jen za předpokladu většinové konformity alespoň v základních bodech, což se dá jinak také nazvat určitým konsensem, je vnitřně rozebírána ekonomickými principy v jejím jádru, které jsou všeobecně slepě chápány jako přirozené. Takto chápaná přirozenost ekonomických principů je ve své současné podobě dle našeho názoru zřídlem společenského parazitismu, potažmo mnohých společensky nežádoucích jevů.

6.2 Patologické úniky před realitou

Hypoteticky je snad také možno rozvinout následnou domněnku, v níž jsme se s určitou tolerancí nechali inspirovat Durkheimem popisovanou patologickou formou dělby práce¹⁰⁰. Durkheim ji nazývá *anomickou dělbou práce* (s. 297 - 313).

Protože je tento společensko-ekonomický systém díky v podstatě cyklicky se vracející nadměrné a všudypřítomné konkurenci faktickým popřením svobodné ekonomické soutěže (krize jsou většinou spojeny¹⁰¹ také s všeobecným nadbytkem výrobků či služeb), nemá se jedinec de facto větší šanci svobodně ekonomicky uplatnit v oboru jemu libém. Chce-li uspět, musí sledovat převládající trendy a následovat je, případně vytvářet v jiných jedincích pocit stále nových a nových potřeb aj. Nadměrná konkurence fakticky přináší jednak úpadek slabších subjektů na trhu, a zároveň vcelku logicky přináší i snahy o sdružování výrobců v trusty (srov. Dumenil, Lévy, 2004). Výsledkem je monopolizace průmyslu, která pouze stupňuje zmiňovanou ekonomickou nesvobodu jedinců. Tímto se po více než století zažitá rigidní lpění na ekonomických principech, v jeho současné fázi absolutního prostoupení všemi oblastmi lidského života, fakticky převrací v sociálně patologické projevy.

¹⁰⁰ Je též výsledkem sáhodlouhých rozprav s mnohými členy „komunity“ pravidelných uživatelů marihuany.

¹⁰¹ Tento systém byl prakticky už od samého počátku náchylný k popisovaným defektům. Je hnán finančním mechanismem ve svém jádru, a je nucen se neustále rozpínat. Pakliže setrvá v omezeném prostoru, cyklicky se opakují krize z nadvýroby (tedy klasické hospodářské cykly), a to i přes snahy o regulaci ze strany centrálních bank ...

Jak se totiž domníváme, tato nesvoboda je vedle naprosto zřejmé, přímo fyziologické závislosti, která má konkrétní výraz v nutnosti saturovat fyziologické potřeby, též spojená s jejím neustále přítomným, byť třeba nikoliv zcela uvědomovaným, intrapsychickým aspektem ovlivňujícím jedincovo rozpoložení. Neustálá zátěž „nutnosti“ a z ní vyplývající popisované pocity nesvobody, celková marnost ze všeobecného nedostatku smyslu ve spojení s naprosto netvůrčí monotónní prací, to vše snad může vést u přemýšlivějších, citlivějších, avšak také psychicky méně odolných (labilních) jedinců ke snaze unikat před realitou.

Únik před realitou může mít fatální rozměr (sebevražda). Mnohem častějším je však kupř. užívání alkoholu, a dnes, zvláště u mladší části populace, takovéto úniky před realitou nabývají podob užívání jiných psychotropních látek (velmi častou a typickou látkou je marihuana). Zvláště pak ve skupině ekonomicky neperspektivních či již přímo vyloučených mladých jedinců. U mnoha takovýchto z „reality unikajících“ jedinců¹⁰² je též možno velmi často „dohledat“ a přičíst k souboru na psychiku jedince nepříznivě působících okolností též patologické formy rané fáze socializace, jež bývají realizovány v neuspokojivých podmínkách či přímo v disfunkčních, ekonomicky a sociálně vyloučených rodinách.

Domníváme se, přestože socializace jedince nemusí probíhat zdaleka optimálně ani u materiálně dostatečně zabezpečených rodin (zde především díky nedostatku času rodičů, který jsou ochotny věnovávat výchově svých dětí), že rizikovou skupinou jsou v podstatné míře právě a především jedinci pocházející z okruhu ekonomicky znevýhodněných rodin. Takovéto znevýhodněné malé primární skupiny navíc nejsou mnohdy schopny (na rozdíl od materiálně zajištěných rodin), v případě výskytu zneužívání návykových látek u člena rodiny, zajistit opatření nutná ke změně jedincova nežádoucího stavu (dost často tomu bývá tak, že rodina nepředstavuje pro závislého jedince onen bezpečný přístav, kam by bylo účelné se vrátet). Patologický uživatel návykových látek pak ve svém problému mnohdy zůstává osamocen.¹⁰³

¹⁰² Jedná se o skutečně podstatnou část takovýchto jedinců. Autor práce měl tu možnost rozprávět s mnoha jedinci. Tito byli nakonec i vcelku ochotni mluvit o svém dětství a neuspokojivých podmínkách v nichž byli nuceni vyrůstat.

¹⁰³ Tyto společensky závažné patologické jevy jsou vcelku alarmující. Vypovídají též cosi o morálním stavu společnosti. K tomuto odkazuje skutečnost, že se v takovýchto případech často jedná o zacyklený „sebereprodukční“ proces geneze těchto jevů. Realita vypadá tak, že společnost nejeví dostatečně účinnou snahu stavit do cesty této patologické reprodukci hráze. Jako by

6.3 Sociální nepokoje, kriminalita aj.

Další skupinou sociálně patologických projevů, které dle našeho názoru plynou veskrze z ekonomizace všech aspektů života, jsou takové formy nežádoucích jevů, jež mají bezprostřední vztah k nezaměstnanosti, nedostatečné zaměstnanosti či nedostatku práce jako takové. Zde lze přímo odkázat na Durkheima jakožto sociologa, který tyto případy zmiňoval a zahrnul do svého výčtu sociálně patologických forem dělby práce.

Kapitolu, v níž uvádí v důsledku fakticky obdobné příčiny sociální patologie, nazval ve svém díle *Jiná abnormální forma* (s. 326 – 330). Durkheim však těmto příčinám nevěnoval ve své knize dostatek prostoru, neboť tyto důvody v Durkheimově době získávaly na naléhavosti v období tzv. ekonomických cyklů, a tyto nepředstavovaly problém v dlouhodobém horizontu neřešitelný. Alarmující příčinou sociální patologie začínají být teprve v momentech, kdy získávají podobu plynoucí ze strukturálních distorzí systému jako takového. K těmto systémovým krizím začalo ve větším měřítku docházet až po Durkheimově smrti.

Faktické zastření problému přináší současný termín „strukturální nezaměstnanost“. Nezaměstnanost je ekonomy přehodnocena na naprosto přirozenou, avšak problém tím nepřestává existovat.

Současná forma sociálně patologických projevů, která plyne z tohoto typu příčin, však vychází právě ze zmiňovaných, již veskrze strukturálních, dysfunkcí systému. Sociálně patologické jevy, které nezapřou vliv těchto příčin, nabývají nakonec formu sociálních nepokojů, které na sebe mnohdy berou podobu téměř lokálních občanských válek. V této souvislosti vzpomeňme především na četné nepokoje, které probíhaly v okrajových čtvrtích velkých evropských měst. Dle našeho názoru mají evidentní spojitost s nezaměstnaností (kupříkladu: říjen/listopad 2005 - Francie, srpen 2011 – Velká Británie, květen 2013 – Švédsko...). Nejsou to však ani zdaleka jen takovéto hromadné projevy frustrace, které přináší nedostatek práce.

tomu bylo naopak. Sehnat kupř. marihuanu je dnes naprosto jednoduchou a bezpečnou procedurou i pro školou povinné děti.

Již v minulosti byl vliv nezaměstnanosti na výskyt mnohých jiných sociálně patologických jevů prokázán. Známé jsou četné studie probíhající kupř. v období hospodářské krize třicátých let - Zwickerova studie, Marienthalská studie, Waleská studie aj. (srov. Buchtová, 2013, s. 50-54. In Nezaměstnanost. kol. autorů). Buchtová poukazuje, že nezaměstnanost má konkrétně vztah k zvýšenému výskytu kriminality, a to zvláště u mladistvích jedinců.

Především starší jedinci pak mnohem spíše inklinují k individuálnějším formám ventilace frustrace z nezaměstnanosti. Setkáváme se tak s obdobnými formami soc. pat. jevů, které jsme již výše popisovali (alkoholismus, drogové a jiné patologické formy závislostí, suicidalita aj).

6.4 Rasismus a xenofobie

Možná poněkud netypickou paralelu položme mezi ekonomizaci života, působení neoliberalismu a projevy rasismu či xenofobie. Tímto zde nemáme na mysli většinou latentní projevy rasismu a xenofobie, jejichž geneze se dle našeho názoru v mnoha případech nepochybně vztahuje k výše popisovanému nedostatku práce, případně ke špatnému ohodnocení práce atd. Dovolíme si zde hypoteticky postulovat především následující, možná snad i poněkud kacírskou myšlenku, kterou necht' čtenář bere spíše jako námět k úvaze: *Rasistické nálady ve společnosti by snad za určitých okolností mohly plnit i určitou politickou funkci.* Známe-li totiž neoliberální způsob uvažování, nemůže pro nás být zmíněné až tak nemyslitelné.

Mluví-li někteří neoliberální „rétoři“ neustále o nutnosti zužování sociálních výdajů na straně jedné (což by ovšem představovalo také nutnost pozměnit mnohé zákony), zatímco na straně druhé ti samí jedinci okatě zdůrazňují své prosociální aktivity vůči ve společnosti již tradičně „nepříliš populárnímu“ etniku, které mají neoliberálním jedincům vlastní neoliberální optikou formu v podstatě jednak nelogické distribuce sociálních dávek, a v rovině mediálně prezentovaných skutků pak formu mnohdy fakticky přepjatého zdůrazňování svého „humanismu“ (ovšem bez reálné snahy hlouběji řešit příčiny těchto patologických jevů a bez uplatňování cílené sociální politiky), jeví se snad i jako vcelku logický důsledek – především pak u manuálně pracující části příslušníků majoritní společnosti - znechucení z pocíťovaného nedostatku spravedlnosti.

Logickým se jeví především z psychologického hlediska.

Navíc si řekněme, že nedostatečně saturovaný jedinec nebude hledět na možné budoucí příznivé dopady kupř. státem prosazovaných tzv. afirmativních akcí ve prospěch menšin. Domníváme se, že tomu logicky bude naopak, protože hodnotu afirmativních akcí ze sobě vlastní krátkodobé perspektivy – kterou modeluje především společensko-ekonomický tlak, jež je na takového jedince zpravidla vyvíjen (v jehož rámci perspektiva takovýchto jedinců dlouhodobá ani nemůže být) - nemůže daný jedinec docenit.

Toto znechucení na sebe bohužel v generalizované podobě bere výraz rasové nesnášenlivosti, a to tím spíše, spoluutváří-li toto rozpoložení jedinců, jak již bylo naznačeno, dlouhodobý všeobecný nedostatek plnohodnotné práce, aspekty spojené s její tzv. pekarizací, klesající reálná mzda aj. Tito jedinci navíc podléhají vcelku oprávněnému dojmu, že v případě potřeby by na státní sociální podporu v dostatečné výši oni sami nedosáhli (jak by také mohli dosáhnout, když zaznamenáváme úpadek sociálního státu, a navíc většina již z principu nesmí dlít na státem organizovaných podpůrných programech, neboť je to již ze své podstaty ekonomicky neudržitelný stav).

Jestliže jsme však naznačili možnou politickou „funkčnost“ tohoto sociálně patologického fenoménu, měli jsme na mysli především následující sled úvah: Přepjaté projevy mnohdy vedou k přesně opačným pocitům u recipientů takovýchto projevů, zvláště je-li mediální masáž dostatečná¹⁰⁴. Jestliže platí tento předpoklad, nemůže být snad skutečnou příčinou ekonomicky nelogického humánního chování jinak arogantních pravicových neoliberalních politiků fakticky snaha odklonit rasismem nahodané potencionální voliče levicových stran (především mladší, frustrované a méně přemýšlivé jedince), a to směrem k ultrapravicovým stranám?

Ani zde se však nejedná o jediný otazník. Velmi pozoruhodným se v tomto směru jeví též následující fenomén, který s předešlým sledem úvah úzce souvisí...

¹⁰⁴ Sami jsme byli svědky, jak ženy (dělnice) - několik týdnů po nešťastném a zavrženímhodném incidentu neonacistických žhářů na objekt obývaný Romy, v němž následně utřžilo Romské děvčátko mnohačetné popáleniny – naprosto změnily náhled na daný incident. Zatímco první dny po informaci ženy čin jednoznačně odsoudily a soucítily s oběťmi, tak po následné neustálé mediální masáži nejmenovaného bulvárního periodika jejich vyjadřování nabylo rasově motivovaných forem...

Ve společnosti je možno si všimnout mnohých mladých jedinců, kteří jsou sice poněkud přemýšlivější (resp. vzdělanější, především v technických oborech či ekonomických oborech) a lépe situovaní, avšak jsou v podstatné míře vedle toho latentně rasisticky orientovaní¹⁰⁵.

Tito jedinci zjevně nepociťují strach ze situace, jež by je vedla k užívání sociálních dávek (užívání sociálních dávek je pro tyto jedince zpravidla jednoznačnou záležitostí především romského etnika). Je vcelku paradoxním, že se tito jedinci cítí být součástí tzv. střední třídy, a to i přesto, že oni sami nedisponují vlastním bydlením a žijí u rodičů, kteří jsou mnohdy nuceni navštěvovat nepřilíš ohodnocené a namáhavé zaměstnání.

Pakliže tato skupina „středních tříd“ disponuje vlastním bydlením, bývá toto zpravidla zatíženo hypotékou, a hypotéka sama o sobě utváří situaci, v níž by dotyční jedinci při ztrátě zaměstnání během několika měsíců zakusili skutečné existenční nesnáze (srov. Keller, 2012).

Těžko říci, co je ve skutečnosti oním primárním důvodem faktu, že se příslušníci námi popisované sorty obyvatelstva fakticky přiklání k volbě pravicových stran, které svým prosazováním programů směřují k ještě větší nákladnosti života právě především středních a nízkopříjmových skupin obyvatelstva.

Jedná se o obyčejnou snahu identifikovat se s referenční skupinou, nebo zde zastává nemalou roli i onen latentní rasismus (umně podprahově vzbuzovaný)?

¹⁰⁵ Tuto zkušenost jsme učinili především z příspěvků těchto jedinců na tzv. sociálních sítích.

7 Závěr

V naší práci jsme se pokusili poukázat na společenské posuny a jejich dopady na oblast organizované práce, které proběhly v průběhu dvacátého století (především pak od jeho druhé poloviny) a nadále probíhají ve století jednadvacátém. Snažili jsme se zde také čtenáře blíže seznámit se sociálními fenomény, jež jsou sdruženy pod souhrnným pojmem „postmoderna“. Zároveň však, především s ohledem k Polanyiho „metapohledu“, resp. jeho závěrů v díle *Velká transformace*, poukazujeme na deformace uštěďřované sociální rovině ze strany současného neoliberalismu, který nyní dle našeho názoru fakticky „znásilňuje“ i ony možné pozitivní vlivy postmoderny v rámci společenského vývoje. V textu dále ukazujeme, že pro společnost je charakteristický vzrůstající individualismus.

Vyřkneme však (na což jsme se v naší práci snažili poukázat), že onen současný, v mnoha směrech až přemrštěný, individualismus, který je povrchně spojován právě především s postmodernou (dle našeho názoru však nikoliv bezezbytku oprávněně), je, ve své společensky zhoubné podobě, dítkem především současné ekonomické doktríny. Tento individualismus v posledku ústí v chování jedinců, jež nakonec v mnohém ohrožuje samotnou existenci lidstva (zmiňme především skutečnost masivního znečišťování a celkově destruktivní chování člověka v rámci svého životního prostředí). Dle našeho názoru je tak do budoucna nezbytné opětovné „znovunalezení“ ideje s dlouhodobějším časovým horizontem. Zmiňované je ovšem možné pouze v případě, budou-li jedinci schopni vzít v potaz nepochybný fakt nadřazenosti jistých společných zájmů nad zájmy individuálními (nezřídka sobeckými). Veskrze se však jedná o potřebu vcelku zásadní změny v uvažování lidstva. Historie pak ukazuje, že by se v takovém případě jednalo o dlouhodobý proces, v němž by z logiky věci ona praktická realizace změny vězela primárně již tradičně na bedrech organizovaných socializačních činitelů. Zde se otevírá široké pole působnosti pro oblast sociálně pedagogickou. Vždyť která jiná oblast pedagogiky by se měla snažit o „nápravu“ především, ne-li obor, který má již ve svém názvu implicitně obsaženu stěžejní úlohu společnosti.

Nyní se dostáváme k bodu, kdy je možno konstatovat, že právě dílo autora, jako byl E. Durkheim, nově nabývá skutečné aktuálnosti.

Durkheim ve své celoživotní praxi konal s ohledem k jistým ideálům fungování společnosti. Troufáme si dokonce tvrdit, že klasik, i přes svůj objektivismus (možná paradoxně právě pro něj), byl, a po celý svůj život zůstal ve své podstatě společenským filosofem. A tak, přestože předpovídal definitivní „rozpuštění“ filosofie v sociologii a psychologii, jeho celé velmi poctivě pojaté dílo oscilovalo a mělo směřovat v ideálním případě k prosazování jistého společensko-filosofického cíle v rámci společnosti. Právě jeho snaha přiblížit se k (objektivnímu) poznání ideálu fungování společnosti a jeho následnému prosazování v praxi, nás odkazuje ke zdánlivě mlhavé paralele, kterou spatřujeme právě mezi úsilím E. Durkheima a kupř. neutuchajícím společensko-reformačním entusiasmem humanisty, filosofa a pedagoga Jana Amose Komenského. Také Durkheim, stejně jako Komenský, přičítal rozhodující úlohu při formování člověka společnosti, resp. společenským - socializačním – mechanismům. Především pomocí těchto mechanismů společnost jedince formuje. Jako pedagog si Durkheim nepochybně uvědomoval její zcela zásadní důležitost. Odkazem pro teoretický rámec sociální pedagogiky je pak normativní ráz Durkheimovy koncepce sociologického bádání. Máme zde na mysli především Durkheimovo rozlišování mezi „normálními“ a patologickými společenskými fenomény a především autorovy snahy nalézat etiologii sociálně patologických jevů ve společnosti - snahu o nástin jejich praktického řešení.

Také zdůrazňovaný narůstající individualismus (vzrůstající autonomie jedinců), který je naší velmi progresivní společnosti do určité míry v jádru vlastní, ve svém díle E. Durkheim dokumentoval. Jeho dílo bylo prodchnuté vědomím paradoxu narůstající autonomie jedinců, a to při jeho současné, taktéž vzrůstající, faktické sociální závislosti. Její jádro Durkheim odhalil v oblasti organizované práce a v aspektech, které jsou s organizovanou prací bezprostředně spojeny. Pro zachování koheze společnosti se pak pro Durkheima jevílo nezbytným tuto oblast společenského života regulovat. Podotkněme, že i při pokusech o sondu v oblasti dnešních forem organizované práce, respektive jejich dopadů na společnost, se ukazuje, jak je klasikovo dílo (jeho závěry) stále velmi aktuální.

V našem textu jsme se snažili též poukázat na skutečnost, že byl E. Durkheim skutečným demokratem (sociálním liberálem). Právě v době, kdy se vlivem rozevírání nůžek sociálních nerovností stává pro mnohé jedince demokracie vcelku vyprázdňeným pojmem, se Durkheimovy úvahy o nutnosti jistých restrikcí i z tohoto hlediska samy o sobě jeví velmi aktuálně.

Progrese společnosti velmi rychle postupuje. Jejím konkrétním výrazem, má-li mít lidské počínání nějaký společenský smysl, musí přirozeně být posun vstříc k ještě větší demokratizaci společnosti. Při současném stupni sociálního vývoje je totiž jakýkoliv jiný posun naprosto neopodstatněným regresem. Domníváme se, že sama sociálně pedagogická činnost je možná pouze s ohledem k ryze demokratickým ideálům ve svém jádru (ruku v ruce s nimi pak jde kultivace jedinců).

V Durkheimově díle nalzáme nastíněné aspekty, jak bylo řečeno, v souvislosti s již zmiňovaným implicitně obsaženým vědomím paradoxu narůstající autonomie / závislosti. Durkheimovo dílo je prostoupeno jakousi snahou paradox řešit či přímo „korigovat“ případný „převis“ jedné z těchto modalit. Koncepce Durkheimovy sociologie se tak z určitého úhlu pohledu dá chápat též jakožto nástroj, pomocí něhož by v ideálním případě bylo mimo jiné možno objektivně doložit celou řadu souvislostí významných pro sociální pedagogiku. Jednak je to kupř. funkčnost a nezbytnost existence morálky (toto téma bylo pro E. D. velmi důležité), dále pak kupříkladu vědomí nezbytnosti monitoringu dalších společenských posunů. Se sociální pedagogikou a jejím fundamentem ideálu demokracie pak bezprostředně souvisí ony snahy poukazovat (s následnou modifikací socializačního úsilí) - s ohledem k další nezadržitelně postupující společenské progresi – na rychle zastarávající společenské normy. Zdůrazněme zde však především také onu potřebu nalézat jejich aktualizovaný ekvivalent tak, aby nebyla v ohrožení společenská koheze (aby společnost byla pokud možno schopna předcházet stavům tzv. anomie). Zároveň je však při tom všem přítomen požadavek, aby při tomto úsilí nedocházelo k nepatřičnému „znásilňování“ individuality jedinců.

Evidentně se zde jedná o proces a kontinuální úsilí bez konce...

Výše popisované je dle našeho názoru Durkheimovým doslova zásadním odkazem pro sociálně pedagogickou činnost. I pedagogika, při všech svých inherentních demokratických fundamentech, může být sociální pouze v případě, že v sobě implicitně zahrnuje tentýž nenásilný normativní aspekt, který je možný nalézt v celém Durkheimově díle. Sociálně pedagogickou činnost pak chápeme právě jako onen proces působení bez konce, který se však vždy musí odehrávat s ohledem k jakémusi ideálu...

Shrneme-li výše naznačované skutečnosti, byl E. Durkheim velmi komplexním sociálním myslitelem se značným praktickým přesahem a myšlenkovou hloubkou. Jeho rozsáhlé a velmi systematické dílo je zřídlem dosud stále aktuálních motivů, a to nejen díky striktně uplatňované snaze o maximální objektivitu ve svých jednotlivých pracích, ale také především pro celkově poněkud větší ohled ke „smyslu“ celé své činnosti. Durkheimův důraz na primární úlohu společnosti (čímž i na výchovu v rámci ní) a autorova tvorba s ohledem k implicitně obsaženému účelu (jímž byla fakticky snaha přispět svým dílem ke zkvalitnění společenského soužití) z Durkheima činí bohatý intelektuální pramen i pro sociálně pedagogickou oblast.

Seznam použité literatury

- ANZENBACHER, A.: *Úvod do filosofie*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-804-X.
- BAUDON, R.: *Bída relativismu*. Praha: SLON, 2011. ISBN 978-80-7419-049-0.
- BAUMAN, Z.: *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON, 1995. ISBN 80-86429-11-3.
- BAUMAN, Z.: *Tekuté časy: život ve věku nejistoty*. Praha: Academia, 2008. ISBN 978-80-200-1656-0.
- BECK, U.: *Riziková společnost: na cestě k jiné modernitě*. Praha: SLON, 2004. ISBN 80-86-429-32-6.
- BARŠA, P.; BĚLOHRADSKÝ, V.; HAUSER, M.; MAGRID, V.; SCHNUR, P.; SLAČÁLEK, O.; ŠTOCKELOVÁ, T.; ŠKABRAHA, M.; VODRÁŽKA, M.: *Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci*. Všeň: Grimmus, 2010. ISBN 978-80-902831-6-9.
- BĚLOHRADSKÝ, V.: *Společnost nevolnosti: eseje z pozdější doby*. Praha: SLON, 2009. ISBN 978-80-7419-007-0.
- BOOKER, CH.; NORTH, R.: *Skryté dějiny evropské integrace: od roku 1918 do současnosti*. Brno: Barrister a Principál, 2006. ISBN 80-7364-026-0.
- BRZEZINSKY, Z.: *Volba: globální nadvláda nebo globální vedení*. Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1179-8.
- BUDIL, I. T.: *Od prvotního jazyka k rase*. Praha: Academia, 2002. ISBN 80-200-0987-6.
- BUDIL, I. T.: *Za obzor západu: proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. Praha: Triton, 2007. ISBN 978-80-7254-998-6.
- BUCHTOVÁ, B. ŠMAJS, J. BELORUCKÝ, Z.: *Nezaměstnanost*. Praha: Grada Publishing a.s., 2013. ISBN 978-80-247-4282.
- CABADA, L.; KUBÁT, M. a kol.: *Úvod do studia politické vědy*. Plzeň: Aleš Čeněk s.r.o, 2007. ISBN 978-80-7380-076-5.
- DAVIESOVÁ, M. W.: *Darwin a fundamentalismus*. Praha: Triton, 2002. ISBN 80-7254-267-2.
- DEBORD, G.: *Společnost spektaklu*. Praha: Intu, 2007. ISBN 978-80-903355-5-4.
- DUMENIL, G.; LÉVY, D.: *Marxistická ekonomie dějin*. Všeň: Grimmus, 2004. ISBN 978-80-429-32-6.
- DURKHEIM, E.: *Sociologie a sociální vědy*. In: Sociologie a filosofie. Praha: SLON, 1998.
- DURKHEIM, E.: *Společenská dělba práce*. Brno: CDK, 2004. ISBN 80-7325-041-1.

- FERRO, M.: *Dějiny kolonizací: od dobývání až po nezávislost 13. - 20. stol.* Praha: NLN, 2007. ISBN 978-80-7106-021-5.
- FISHER, P.; ŠKODA, J.: *Sociální patologie: analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů.* Praha: Grada publishing a.s., 2009. ISBN 978-80-247-2781-3.
- FRIČ, P. a kol.: *Korupce na český způsob.* Praha: G plus G, 1999. ISBN 80-86103-26-9
- FOUCAULT, M.: *Zrození biopolitiky.* Brno: CDK, 2009. ISBN 978-80-7325-181-9.
- FUKUYAMA, F.: *Konec dějin a poslední člověk.* Praha: Rybka Publishers, 2002. ISBN 80-86182-27-4.
- GIDDENS, A.: *Sociologie.* Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4.
- GRAY, J.: *Marné iluze: falešné představy globálního kapitalismu.* Košice: Paradigma SK, 2002. ISBN 80-968603-1-3.
- HAFFNER, S.: *Od Bismarcka k Hitlerovi: pohled zpět.* Olomouc: Votobia, 1995. ISBN 80-85-885-90-5.
- HARVEY, D.: *Záhada kapitálu: Přežije kapitalismus svou poslední krizi?* Praha: Rybka Publishers, 2012. ISBN 978-80-87067-28-4.
- HAUSER, M.: *Kapitalismus jako zombie: neboli proč žijeme ve světě přízraků.* Praha: Rybka Publishers, 2012. ISBN 978-80-87067-62-8.
- HERTZOVÁ, N.: *Plíživý převrat: globální kapitalismus a smrt demokracie.* Praha: Dokořán, 2003. ISBN 80-86569-46-2.
- HOLMAN, R. a kol.: *Dějiny ekonomického myšlení.* Praha: C.H. Beck, 1999. ISBN 80-7179-238-1.
- HONZÁK, F.; PEČENKA, M.; STELLNER, F.; VLČKOVÁ, J.: *Evropa v proměnách staletí.* Praha: Libri, 2001. ISBN 80-7277-025-X.
- HUNTINGTON, S. P.: *Střet civilizací: boj kultur a proměna světového řádu.* Praha: Rybka Publishers, 2001. ISBN 80-86182-49-5.
- JUNG, C. G.: *Duše moderního člověka.* Brno: Atlantis, 1994. ISBN 80-7108-087-X.
- KELLER, J.: *Úvod do sociologie.* Praha: SLON, 1997.
- KELLER, J.: *Nedomyšlená společnost.* Brno: Doplněk, 2003. ISBN 80-7239-091-0.
- KELLER, J.: *Abeceda prosperity.* Brno: Doplněk, 2008. ISBN 978-80-723-9227-8.
- KELLER, J.: *Soumrak sociálního státu.* Praha: SLON, 2009. ISBN 978-80-7419-017-9.
- KELLER, J.: *Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti.* Praha: SLON, 2010. ISBN 978-80-7419-031-5

- KELLER, J.: *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: SLON, 2011. ISBN 97-80-7419-059-9.
- KELLER, J.: *Sociologie středních vrstev*. Praha: SLON, 2012. ISBN 978-80-7419-109-1.
- KOUKOLÍK, F.: *Sociální mozek*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1242-3.
- KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J.: *Vzpouza deprivantů: nestvůry, nástroje, obrana*. Praha: Galén, 2008. ISBN 978-80-7262-410-2.
- KOUKOLÍK, F.: *Mocenská posedlost*. Praha: Karolinum, 2010. ISBN 978-80-246-1825-8.
- KOUKOLÍK, F.: *Zvíře politické: eseje o lidské nátuře*. Praha: Galén, 2012. ISBN 978-80-7262-890-2.
- KUHN, T. S.: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh, 1997. ISBN 80-86005-54-2.
- KURAS, B.: *Sekl se Orwell o dvacet let?* Baronet: Praha, 2003. ISBN 978-80-72145-80.
- LANGMAIER, J; MATĚJČEK, Z.: *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1983-5.
- LIETAER, B.: *Budoucnost peněz: vytvářet udržitelný blahobyť, pracovní příležitosti a rozumnější svět*. Košice: Paradigma SK, 2003. ISBN 80-9686603-3-X.
- LIPOVETSKY, G.: *Společnost prázdnoty: úvahy o současném individualismu*. Praha: Prostor, 2008. ISBN 978-80-7260-190-5.
- LORENZ, K.: *Osm smrtelných hříchů*. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0842-X.
- LUNDBERG, F.: *60 rodin, které vládou Americe*. Praha: Družstevní práce, 1950.
- LYOTARD, F.: *O postmodernismu: Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Praha: Nakladatelství filosofického ústavu AV ČR, 1993.
- MACHOVEC, M.: *Smysl lidské existence*. Praha: Akropolis, 2012. ISBN 978-80-7304-143-4.
- MATOUŠEK, O KROFTOVÁ, A.: *Mládež a delikvence*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-771-X.
- MATOUŠEK, O.: *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: SLON, 1997.
- MCCHESENEY, R. W.: *Problém médií: jak uvažovat o dnešních médiích*. Všeň: Grimmus, 2008. ISBN 978-80-902831-2-1.
- MERTON, R. K.: *Studie ze sociologické teorie*. Praha: SLON, 2000. ISBN 80-85850-92-3.

- MLČOCH, L.: *Zastřená vize ekonomické transformace*. Praha: Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-423-3
- MUHLPACHR, P.: *Sociální patologie*. Brno: Masarykova univerzita, 2002. ISBN 80-210-2511-5.
- MUNKOVÁ, G.: *Sociální deviace*. Praha: Karolinum, 2001. ISBN 80-246-0279-2.
- NAKONEČNÝ, M.: *Lexikon psychologie*. Praha: Nakladatelství Vodnář, 2013, ISBN 978-80-7439-056-2.
- ORIEUX, J.: *Voltaire: neboli vláda ducha I, II*. Praha: Odeon, 1979.
- PETŘÍČEK, M.: *Úvod do současné filosofie*. Praha: Herman a synové, 1997.
- PETRUSEK, M.: O pojmu sociální deviace a moderních teoriích. In *Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny*. kol. autorů. Praha: SLON, 1991. s. 15-27. ISBN 80-85850-03-6.
- PETRUSEK, M.: *Společnosti pozdní doby*. Praha: SLON, 2006.
- PICK, M.: *Stát blahobytu, nebo kapitalismus: my a svět v éře neoliberalismu. 1989-2011* (vybrané články autora). Všeň: Grimmus, 2011. ISBN 978-80-87461-05-1.
- PLHÁKOVÁ, A.: *Dějiny psychologie*. Praha: Grada publishing, a.s., 2006. ISBN 978-80-247-0871-3.
- POKORNÝ, J.; RAK, J.: Léta 1815-1868. In *Dějiny země koruny české II*. kol. autorů, Praha: Paseka, 1998. s. 60-99. ISBN 80-7185-165-5.
- POLANYI, K.: *Velká transformace*. Brno: CDK, 2006. ISBN 80-7325-096-9.
- POPPER, K. R.: *Bída historicismu*. Praha: Oikoymenth, 2008. ISBN 80-7298-007-6.
- ROUSSEAU, J. J.: *O společenské smlouvě neboli o zásadách státního práva*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk, 2002.
- ŘÍČAN, P.: *Cesta životem: vývojová psychologie*. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-124-7.
- ŘÍČAN, P.: *Psychologie osobnosti*. Praha: Grada publishing, a.s., 2010. ISBN 978-80-247-3133-9.
- SARDAR, Z.: *Thomas Kun a vědecké války*. Praha. Triton, 2001. ISBN 80-7254-209-5.
- ŠIKLOVÁ, J.: *Stoupenci proměn*. Praha: Kalich, 2012. ISBN 978-80-7017-175-2.
- STROUHAL, M.: *Emile Durkheim – sociolog a pedagog*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, filosofická fakulta, 2010. ISBN 978-80-7308-335-9.
- ŠVIHLÍKOVÁ, I.: *Globalizace a krize: souvislosti a scénáře*. Všeň: Grimmus, 2010. ISBN 978-80-87461-01-3.

VALACH, M.: *Svět na předělu: o politické a morální krizi kapitalismu*. Všeň: Grimmus, 2009. ISBN 978-80-902831-5-2.

VÁGNEROVÁ, M.: *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-414-4.

WEISCHEDEL, W.: *Zadní schodiště filosofie: myšlenky a život 34 velkých filosofů*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN 80-7198-015-3.

WOODOVÁ, E. M.: *Původ kapitalismu: delší pohled*. Praha: Svoboda servis, 2011. ISBN 978-80-86320-70-0.

Internetové zdroje

FRIEDMAN, M.: *Prečo by sme mali legalizovať drogy*. <http://www.youtube.com/> vloženo 22.06. 2010.

HARVEY, D.: *Postmoderní situace*. <http://www.sok.bz/> vloženo 25.06.2008.

STANEK, P.: *Globálna kríza a kontrolovaná spoločnosť*. <http://www.youtube.com/> vloženo 17.11. 2012.